

Sota l'estora del Segle d'Or castellà

Empremtes catalanes
als segles XVI i XVII

Sota l'estora del Segle d'Or castellà

Empremtes catalanes
als segles XVI i XVII

Lluís Batlle i Rossell

Quixot.cat
2017

Títol: *Sota l'estora del Segle d'Or castellà. Emprentes catalanes als segles XVI i XVII.*

Primera edició: juny del 2017.

© Lluís Batlle i Rossell, 2017.

© d'aquesta edició: Lluís Batlle i Rossell, 2017. Autoedició.

Imprès a Olot per Impremta Costa.

Copyright © 2017 Lluís Batlle i Rossell.

All rights reserved. This book or any portion thereof may not be reproduced or used in any manner whatsoever without the express written permission of the publisher except for the use of brief quotations in a book review or scholarly journal.

Tots els drets reservats. Aquest llibre o qualsevol part d'aquest no es pot fer servir de cap manera sense el permís escrit del titular del copyright excepte per a citacions curtes en una recensió o en un article acadèmic.

ISBN 978-84-697-4332-4.

Dipòsit legal GI 949-2017.

Si voleu saber on es pot adquirir aquest llibre:

<http://quixot.cat/sotalestora>

La reproducció del manuscrit de la portada:

Biblioteca Capitular Colombina, sign.: 56-4-34, 12v.

© Cabildo Catedral de Sevilla.

*A Jordi Bilbeny, Pep Mayolas i
els altres companys de l'Institut Nova
Història que, incansables, intenten
reconstruir un relat coherent i complet
de la història de la nostra nació.*

*També, a Josep Virgili, qui ha
sostingut ferventment la recerca que
ha resultat en aquest llibre.*

Sumari

Introducció.....	9
Primeres sospites.....	13
La falsificació.....	21
El Quixot.....	27
Locucions i denúncies de mal castellà.....	37
Les frases denunciades.....	47
Fonètica i ortografia.....	57
Espanyol.....	67
Romanç.....	71
Establiment del castellà a Espanya.....	77
Castellanització del passat peninsular.....	83
Construcció de la llengua castellana.....	87
El castellà al Principat de Catalunya.....	95
La renaixença del Principat de Catalunya.....	99
L'encaix en el relat històric.....	119
La llengua catalana moderna.....	129
Resum i conclusions.....	139
Annex.....	145
<i>Pregmática que este año de 1600.....</i>	<i>147</i>
<i>Pregmática hecha por un historiador (1592).....</i>	<i>151</i>
<i>Discurso o recopilación de las necesidades (1592).....</i>	<i>157</i>
<i>Carta del monstruo satírico (~1600).....</i>	<i>165</i>
<i>El Perro y la calentura (1625).....</i>	<i>167</i>
<i>Cuento de cuentos (~1626).....</i>	<i>169</i>
<i>Venganza de la lengua española (1629).....</i>	<i>175</i>
<i>Hospital de incurables (1636).....</i>	<i>181</i>
<i>Las civilidades (1645).....</i>	<i>195</i>
<i>Historia de historias (1736).....</i>	<i>199</i>

Introducció

La literatura catalana té un gran buit, des dels primers anys del segle XVI fins ben entrat el segle XIX. L'edició d'obres literàries noves en català es veurà, després de l'anomenat Segle d'Or valencià, disminuïda dràsticament durant la primera meitat del segle XVI. Paral·lelament, la llengua castellana viurà un auge i tota la península s'abocarà a escriure i estampar en castellà. Les impremtes de la nació catalana es dedicaran a editar aquestes obres castellanes i, també, regularment, els clàssics catalans d'abans d'encetar aquest període.

La posició acadèmica imperant addueix que el mercat castellà era sucós per als autors àvids d'un major nombre de lectors i per això haurien canviat de llengua de treball. La noblesa també hauria establert forts lligams amb Castella i això hauria fet minvar el mecenatge d'obres catalanes. A d'altres estudiosos aquesta explicació els ha semblat insuficient i han indagat en la documentació amb l'exploració d'altres posicions. Per exemple, Francesc Ferrer i Gironès¹ o Antoni Simon Tarrés² han anat reconstruint l'existència d'una imposició, fins avui poc estudiada, per a publicar en castellà.

Aquesta aturada literària anava de bracet amb una forta decadència econòmica de la nació catalana, fins que el 1998 Albert Garcia Espuche³ va evidenciar els errors metodològics que havien portat a aquestes conclusions. El Principat de Catalunya havia viscut, al contrari del que es deia, un fort auge econòmic durant pràcticament tot el segle XVI i primeries del segle XVII, mentre Castella s'anava enfonsant amb diverses crisis econòmiques. Els intents flacs per a explicar la decadència literària catalana que s'havien bastit fins al segle XX perdien cada cop més sentit.

L'escenari torna a canviar aquests últims anys amb la feina de Jordi Bilbeny, que recopila nombroses lleis de control d'impremtes, cremes de llibres, penes inquisitorials i, en definitiva, traça l'existència d'una persecució contra el català i favorable al castellà. Fins i tot, es fa palesa la possibilitat que una reescriptura històrica s'hagi anat apropiant no només d'obres, sinó també de figures catalanes. Les misterioses biografies dels participants a la descoberta d'Amèrica, amb Colom al capdavant, se'ns presenten reconstruïdes

1 FERRER I GIRONÈS, Francesc (2000), *Catalanofòbia, el pensament castellà a través de la història*, Barcelona, 2000, Edicions 62

2 SIMON TARRÉS, Antoni, *Llengua i política a la Catalunya del segle XVII. Alexandre Ros i Gomar (1604-1656)*, Catarroja, 2016, Editorial Afers.

3 GARCÍA ESPUCHE, Albert, *Un siglo decisivo: Barcelona y Cataluña, 1550-1640*, Madrid, 1998, Alianza Editorial.

més sòlidament en personatges catalans. Els herois castellans del segle XVI, com el *Gran Capitán*, esdevenen males còpies de militars de la nostra nació. També, ho veiem amb els enginyers, els mestres artesans, etc.: l'escenari de l'acció és, en tot moment, el territori català. Aquesta revisió històrica en profunditat és continuada no només pel mateix Jordi Bilbeny, sinó que s'hi han afegit diversos investigadors independents, en bona part vinculats a l'Institut Nova Història: una fundació que promou l'exercici i la divulgació d'aquests estudis, que ha estat el desencadenant d'encetar la nostra recerca sobre l'originalitat dels textos del Segle d'Or castellà.

En aquest escenari reconstruït tan nou, tan recent, ja no ens serveixen les velles explicacions. Si la manca de literatura catalana ja es veia poc convincent als ulls dels acadèmics, ara encara ho és molt més. Però, la feina historiogràfica dels investigadors catalans independents no para de resseguir les manipulacions sobre paper d'una maquinària difícil de capir. Aquesta recerca encara no és ben entesa i té molts buits a emplenar, però tenir-la present permet, per a començar, fer miques la presumpció d'innocència que hi havia en tota la cadena de custòdia de documents que hi ha hagut entre el segle XV i els nostres dies.

Aquest treball el presentem continuant la feina de la resta de companys de l'Institut Nova Història. Sense tenir en compte els treballs de Jordi Bilbeny, Pep Mayolas, Àlex Sendra, Pep Comajuncosa, Felip Rodríguez, i tants altres, no seria possible entendre els símptomes que ens fan sospitar d'una traducció a l'engròs del Segle d'Or castellà.

Tothom té un coneixement limitat, i és evident que no hem llegit totes les obres d'aquest període ni tots els estudis dels nombrosos erudits que l'han tractat. L'aportació que podem fer, però, parteix d'una sincera inquietud en què hem recorregut aquest Segle d'Or castellà per camins molt concrets i amb objectius també específics: entendre més bé la sobtada manca de literatura catalana d'aquesta època. Ens sembla que catedràtics de les nostres universitats ja podrien bastir un treball d'aquesta mena, però el paradigma historiogràfic assolit per l'Institut Nova Història ha tingut una repercussió acadèmica tan minsa que ens toca d'empènyer-lo nosaltres. Ens veiem, doncs, en l'obligació d'exposar noves tesis per explicar la desaparició sobtada de la literatura catalana, amb l'esperança que més ulls i més mans puguin servir-se'n i avançar en el coneixement del nostre passat.

Ens cal fer, per últim, una advertència metodològica. En aquest treball ens hem proposat de fer l'exercici d'assenyalar diversos elements, sovint interpretatius, que ens fan pensar que hi ha hagut una acció de substitució històrica entre els segles XVI i XVII i els nostres dies. En aquest sentit, no farem gaire incís en el parer trivial acadèmicament més estès: el relat biogràfic i bibliogràfic que diu que les obres castellanes del Segle d'Or no són traduccions. La nostra argumentació serà parcial i dirigida a recopilar interpretacions oposades a aquest relat imperant, amb la més bona intenció d'intentar compensar aquest pensament únic. Considerarem que el lector és avisat que pràcticament tots els textos conservats del segle XVI en endavant, així com pràcticament tots els estudis acadèmics fins als nostres dies, tracten el Segle d'Or castellà a partir d'obres autènticament castellanes d'autors autènticament castellans —i ho fan de manera ben coherent. Ara bé, que aquest relat sigui coherent documentalment i interpretativa no vol dir que no sigui parcial i subjectiu, ni que no hagi estat fruit de potenciar uns testimonis i interpretacions i d'haver-ne dissimulat o ridiculitzat d'altres durant segles.

Com ja hem dit, bona part del mètode que seguirem consisteix a interpretar textos de manera diferent a la que fan els estudis acadèmics que hem consultat. Som conscients que en el conflicte entre catalans i castellans dels últims cinc-cents anys hi ha hagut temps molt difícils, amb Inquisició, diverses guerres i la pau dels vençuts, on només la discreció i els jocs de paraules podien travessar l'ofec de pensament imposat des de Castella. També, cal ser conscients que tenim pocs elements independents per a reconstruir el passat més enllà del relat escrit que ens ha arribat conservat, en què la custòdia i l'estudi d'aquest relat s'han dut a terme, prou sovint, sota un poder castellà imperant. En aquest sentit, no podem estar-nos de recordar el pensament d'Eisenhower quan va conèixer els efectes de l'Holocaust:

The visual evidence and the verbal testimony of starvation, cruelty and bestiality were so overpowering as to leave me a bit sick. In one room, where they [there] were piled up twenty or thirty naked men, killed by starvation, George Patton would not even enter. He said that he would get sick if he did so. I made the visit [to Gotha] deliberately, in order to be in a position to give first-hand evidence of these things if ever, in the future, there develops a tendency to charge these allegations merely to «propaganda».⁴

[traducció] L'evidència visual i el testimoni de la inanició, la crueltat i la bestialitat eren tan aclaparadors com per fer-me emmalaltir. En una habitació on hi havia apilonats vint o trenta homes nus, morts d'inanició, George Patton ni hi entraria. Deia que emmalaltiria si ho feia. Vaig fer-hi la visita expressament, per manera d'estar en condicions de donar evidències de primera mà d'aquestes coses si mai, en un futur, es desenvolupa la tendència a carregar aquestes al·legacions simplement a «propaganda».

No tenim fotografies, ni enregistraments ni quasi cap element que no sigui manipulable per explicar la història de fa segles. Suposar que una feina tan grossa de substitució històrica no pot haver succeït sense que ningú no l'hagi denunciada sembla la posició intel·lectual més pràctica, però això no ha de ser un impediment per a explorar altres interpretacions documentals, tant o més enraonades, com les que mirarem d'exposar en aquest treball.

4 Blog de Loren Collins, <http://www.lorencollins.net/blog/?p=29>. Hi cita les memòries d'Eisenhower: HOBBS, Joseph Patrick, *Dear General: Eisenhower's Wartime Letters to Marshall*, Baltimore, 1999, Johns Hopkins University Press, p. 223.

Primeres sospites

Quan llegim obres del segle XVI i XVII en castellà segur que al cap de poca estona ensopegarem amb paraules que ens fan pensar en la llengua catalana. Sobretot, és clar, si les llegim tal com van ser impreses i no pas adaptades a una ortografia actual. Així doncs, a *El Quixot* veurem que ens parla d'«encantamentos» i no pas «encantamientos», o de «polido» en comptes de «pulido», «subjeto» en comptes de «sujeto», «sopiros» en comptes de «suspiros», «el señal» en comptes de «la señal», «inserto» per «incierto», «par diez» en comptes de «por dios», i tantes altres.

Jordi Bilbeny ha fet públics dos reculls breus d'aquest tipus de vocabulari en dues obres d'aquest Segle d'Or: *El Quixot*,⁵ i el *Llibre de la vida*, de Santa Teresa.⁶ Però el castellà i el català, segons semblaria, havien estat llengües molt més properes que no pas avui, filles d'una mateixa mare amb què, per tant, aquestes semblances no necessàriament ens haurien de fer sospitar res. Elements com aquests s'expliquen fàcilment amb la diversitat d'escriptures en aquesta època i les gramàtiques vulgars poc consolidades.

Potser podem quedar més estranyats quan en un tractat d'astronomia d'un autor de Burgos⁷ hi veiem que ens parla de colors d'estrelles i unes són «tirante en bermejez», pel que avui diríem «tirant a vermell». Àlex Sendra, que ha estudiat les traduccions al castellà de *Tirant lo Blanch* i *Lo llibre de les dones*, ja ens advertia que sovint s'errava en formes com «ardiente» i «ardiendo»⁸ perquè en català són representades d'una sola manera: «ardent» (això que en aquest cas, fins i tot, en català només val per adjectiu). El castellà de Burgos sembla que hauria d'haver escrit «tirando a bermejo» si més no. També, hagués estat bé de comparar la traducció castellana de *Los dotze treballs*

5 BILBENY, Jordi, «Catalanades, catalanisms i errors de traducció a El Ingenioso Hidalgo Don Quixote De La Mancha», INH, 26 d'agost del 2013. <https://www.inh.cat/articles/Catalanades,-catalanisms-i-errors-de-traduccio-a-<i>El-Ingenioso-Hidalgo-Don-Quixote-De-La-Mancha<-i>>

6 BILBENY, Jordi, «Catalanades, catalanisms i errors de traducció al «Libro de la Vida» de Santa Teresa de Jesús», INH, 18 d'agost del 2015. <https://www.inh.cat/articles/Catalanades,-catalanisms-i-errors-de-traduccio-al-Libro-de-la-Vida-de-Santa-Teresa-de-Jesus>

7 CHAVES, Jerónimo de, *Chronographia*, Sevilla, 1548.

8 SENDRA, Àlex, *El «Siglo de Oro» castellà va ser escrit en català*, conferència a la 2a Universitat Nova Història, agost de 2015; apartat 1.1.2, *Participis de present fent de verbs, i a l'inrevés*. <http://www.inh.cat/arxiu/vid/2a-Universitat-Nova-Historia/Alex-Sendra-El-Siglo-de-Oro-castella-va-ser-escrit-en-catala>

d'*Hèrcules* d'Enric de Villena (1499) amb el seu original català, però se'n coneix només un exemplar i és en mans privades —tancat amb pany i clau—, i el seu propietari no l'ha deixat mai consultar a ningú.⁹ Qui sap per què.

Un autor nascut a Palència edità un tractat de càlcul el 1512,¹⁰ suposadament en castellà. Hi trobem nombrosos exercicis per a aprendre les operacions amb «nombres rotos» (nombres trencats) i amb exemples plens de «pomass», «toronjas», «pages o labrador», etc. Els topònims que fa servir són de Perpinyà i Barcelona, amb un colofó que diu «Imprimido a leon [...]; por Joannes trinxer librero de barcelona». L'edició de Sevilla de 1537¹¹ canvia els «nombres rotos» a «numeros rotos», manté les «pomass y toronjas» i la topografia passa a ser de Castella. Ens sembla que l'autor original ho ha d'haver escrit en català i algú ho ha traduït com ha pogut al castellà.

Un altre cas de traducció sospitosa el trobem als *Apuntamientos quadragesimales*, de l'arquebisbe de Tarragona, Antonio Pérez, el 1608:

el tentar del demonio no es por fuerça de braços, sino por facundia de lengua, y por saber echar la labra, y hacer bouo de vn hombre¹²

No sabem entendre-ho d'altra manera que «saber fer d'hom bou que tiri la llaura», saber fer que qualsevol faci la feina d'un animal. Aquesta aberració sembla impossible que l'hagi feta un autor català que intentés escriure en castellà, i fa més l'efecte de ser resultat d'un traductor que no ha entès el text original. Però, no tenim constància que aquesta obra hagi existit en llengua que no sigui la castellana. La biografia d'Antonio Pérez, a més, el situa a Tarragona només l'any abans, havent fet la seva vida i estudis a Salamanca, Valladolid i Madrid.¹³ Això sí, el 1637 va decretar que els sermons a la província es fessin en català. Una biografia prou sorprenent, que se suma al text aparentment traduït.

Volem assenyalar, també, els *Diàlegs* de Juan de Luna, publicats en traducció anglesa el 1622. Són textos pensats per a aprendre castellà, amb molta fraseologia interessant i que solen dur en paral·lel una versió en francès o en anglès. Es faran servir a molts manuals per a estrangers durant tot el segle XVII i part del XVIII.¹⁴ En la versió dels diàlegs que trobem *A grammar of Spanish and English*, de James Wadsworth, un dels

9 RIDRUEJO, Emilio, «Tres catalanismos (y aragonesismos) sintácticos en «Los doze trabajos de Hércules» del Marqués de Villena». Citem: «Existe una edición antigua del original catalán, *Los dotze treballs de Hercules*, 4.º, 54 folios, 158 x 109 mm., impreso en Valencia por Cofman el 30 de agosto de 1514, tal como lo describe F. J. Norton, *A Descriptive Catalogue of Printing in Spain and Portugal, 1501-1520*, Cambridge, 1978, núm. 1.163. Incomprensiblemente, parece que el poseedor del libro se niega a la edición o consulta del mismo». <http://ifc.dpz.es/recursos/publicaciones/09/23/15ridruejo.pdf>

10 ORTEGA, Juan de, *Tratado subtilissimo de Arismética y Geometría*. Barcelona o Lleó de França, 1512, <http://gredos.usal.es/jspui/handle/10366/83271>.

11 ORTEGA, Juan de, *Tratado subtilissimo de Arismetica y de Geometria*, Sevilla, 1537, Juan Cronberger, <https://books.google.es/books?id=e5NmUB8tqXYC>

12 PÉREZ, Antonio, *Apuntamientos quadragesimales desde el miercoles de Ceniza*, Tarragona, 1608, f. 142v. <https://books.google.es/books?id=UN1-QKL289oC>

13 Web de l'Arquebisbat de Tarragona, consultat el 7 de maig de 2017. http://www.arquebisbattarragona.cat/historia/archiepiscopologi/index.php?arxiu=fitxa_arxi&id=2347

14 Per exemple: SOBRINO, Francisco, *Dialogos nuevos en español y francés*, Brussel·les, 1708.

La falsificació

Quan parlem de textos traduïts que passen per originals, parlem de falsificacions. Ens fan prendre per bona una història que no és com se'ns presenta. Són mentides històriques. En un primer moment podem pensar que, si es tractés d'una maquinària de falsificació tan àmplia se sabria acadèmicament. Però, també és cert que totes les bones falsificacions s'han tingut per certes abans de ser demostrades falses. En el cas que ens pertoca, la literatura dels segles XVI i XVII, Julio Caro Baroja coneix casos de falsificació de llibres:

Por ejemplo: existe una serie de ejemplares *únicos* [cursiva a l'original] de libros españoles que llevan fecha y pie del siglo XVI y que fueron «hechos» de arriba abajo para satisfacer el afán por poseer ejemplares únicos de este tipo que sentía un título español del XVIII, hombre acaudalado y que se pagaba este capricho de coleccionista.³⁴

Lligant-ho amb la sospita de falsificació, podem afegir que d'unes quantes edicions castellanques tan sols en tenim un exemplar, com seria just el cas descrit de Julio Caro Baroja. José Manuel Lucía Megías, parlant dels dos únics exemplars castellanques de *Tirante el Blanco* conservats, ens diu:

Pero tampoco se trata de una excepción ni de un caso extraño si lo comparamos con lo sucedido con otras ediciones caballerescas del siglo XVI, ya que son numerosos los ejemplos de ediciones de las que no conservamos más de un ejemplar (*Amadís de Gaula*: Zaragoza, 1508; Zaragoza, 1521; Sevilla, 1535; Sevilla, 1539; Burgos, 1563; Sevilla, 1575; *Sergas de Esplandián*: Toledo, 1521, Burgos, 1526; *Florisando*: Salamanca, 1510; [... cita fins a 18 obres i 48 edicions, període 1508-1583]); mientras que de otras sólo conocemos el título tal y como aparece en el *Registrum* B de Colón o en repertorios de bibliotecas nobiliarias como la del conde de Gondomar, como son *Leoneo de Hungría* (Colón, *Registrum* nº 4.118), *Lucidante de Tracia* (Colón, *Registrum*, nº 15.075) o *Taurismundo* (Gondomar).³⁵

Si s'ha falsificat un gran nombre d'edicions castellanques (com sospitem) potser de cadascuna només se'n va fer ben pocs exemplars.

34 CARO BAROJA, Julio, *Las falsificaciones de la historia (en relación con la de España)*, Barcelona, Seix Barral, 1992, p. 16.

35 LUCÍA MEJÍAS, José Manuel, *Tirante el Blanco ante el género editorial caballeresco*, Alacant, 2003, Biblioteca Virtual Joan Lluís Vives. <http://parnaseo.uv.es/Tirant/Art.Lucia.html>

Un altre fet curiós és el del lloc d'edició de bona part dels llibres castellans en aquest Segle d'Or: l'estranger. Jaume Moll constata aquest fenomen i l'atribueix al pobre desenvolupament de la indústria editorial peninsular. Serien les impremtes estrangeres les que imprimirien la major part dels llibres castellans, i el castellà es convertiria en la llengua d'Europa amb més popularitat fora del seu àmbit lingüístic. Ens sembla interessant assenyalar alguns dels comentaris de Jaume Moll:

Parece paradójico que en la época de mayor desarrollo de la cultura española, considerada ésta en su sentido más amplio, que conlleva la expansión de su presencia en Europa, la industria editorial española no contribuyera directamente a esta expansión. Son los editores de otros países europeos quienes la llevan a cabo [...].

[...] No tenemos constancia, por ejemplo, de que los libreros editores españoles acudiesen a la Feria de Frankfurt, centro europeo de difusión del libro.

[...] En otros casos es ya la primera edición la que se realiza en el extranjero, aun viviendo el autor en España.

[...] Una conclusión general sobre la expansión de la cultura española por Europa a través del libro es clara: no favorece a la industria editorial española ni se ve favorecida por ella. Si la cultura española se abre paso en Europa es por la necesidad que Europa tenía de la producción cultural española.³⁶

Semblaria, doncs, que ens trobem davant d'una expansió lingüística sense precedents i no pas perquè s'hagués promogut des de Madrid, sinó per un sobtat afany internacional per llegir en castellà. Per a nosaltres aquest és un escenari sospitós, poc natural.

Mereix especial atenció el cas de *Tirant lo Blanch*. En coneixem dues edicions: 1490, València, amb una tirada de 715 exemplars, i 1497, Barcelona, amb una tirada de 300.³⁷ Per tant, va ser un llibre molt venut, considerant l'estadi de la indústria impressora. Les dues primeres traduccions són la castellana (1511, Valladolid) i la italiana (1538, Venècia, «Di lingua spagnola nello idioma nostro»). La italiana afirma ser traduïda de l'espanyol. La castellana, en canvi, no afirma ser cap traducció, i seria feta pel mateix editor que va curar les edicions de València i de Barcelona.³⁸ D'aquest últim detall se n'estranya Gayangos: «Tambien causa extrañeza el ver á Diego Gumiel, que siete años antes imprimiria en Valencia, estampar el mismo libro en Barcelona».³⁹ Rafel Mérida recalca:⁴⁰

36 MOLL, Jaume, «El libro español impreso en Europa», 1994. http://www.cervantesvirtual.com/obra-visor/el-libro-espanol-impreso-en-europa/html/74afee3d-91ea-4546-b57a-30adf648bb90_2.html

37 Biblioteca Virtual Joan Lluís Vives, *Joanot Martorell i Tirant lo Blanc*, El Tirant, Edicions. http://www.cervantesvirtual.com/portales/joanot_martorell_i_el_tirant_lo_blanco/edicions/

38 L'exemplar de Barcelona diu: «Es acabat per Diego Gumiel castella en la mol noble e insigne ciutat de Barcelona a .xvi. de Setembre del any M.cccc.xcvii». [https://ca.wikisource.org/w/index.php?title=Fitxer:Tirant_lo_Blanco_\(1497\).djvu&page=705](https://ca.wikisource.org/w/index.php?title=Fitxer:Tirant_lo_Blanco_(1497).djvu&page=705)

39 GAYANGOS, Pascual de, *Libros de caballerías*, Madrid, 1857, Rivadeneyra, p. LXXVII. <http://books.google.es/books?id=YpdTAAAcAAJ&pg=PR77>

40 MÉRIDA, Rafael M., *La aventura de Tirant lo Blanch y de Tirante el Blanco*. Alcalá de Henares, 2006, Centro de Estudios Cervantinos, p. 17

El Quixot

Certament aquesta és una obra emblemàtica del Segle d'Or castellà i és potser per això que Jordi Bilbeny, llegint-la no per altra raó que la seva popularitat, va quedar sorprès del seguit d'expressions que li semblaven catalanes. Ell, que coneix bé la feina de la Inquisició i el control d'impreses, va fer saber les seves sospites en conferències i en un article web que recollia les expressions que va trobar rellevants.⁵³ De llavors ençà, Jordi Bilbeny ha mirat d'esbrinar la biografia amagada de Cervantes i l'ha encaixat amb un personatge català oblidat, a qui potser li haurien furtat l'obra. Aquest és l'esquema que l'ha portat a resoldre amb prou certesa les identitats catalanes de Cristòfol Colom i d'altres participants de la descoberta d'Amèrica, amagades darrere de biografies misterioses i inversemblants.

Amb Cervantes ens trobem també, com ja hem suggerit, davant d'un escriptor de biografia ben controvertida. Tal com afirma el pare Murillo el 1752:

Tres Escritores modernos litigan sobre la Patria de *Miguèl Cervantes* [sic]. Tamayo de Vargas siente, que era de Esquivias. Nicolás Antonio lo hace de Sevilla : Mayans, de Madrid : y todas las pruebas son meras conjeturas. Y es cosa admirable, que siendo los tres tan exactos, no hayan podido averiguar una cosa tan reciente.⁵⁴

Actualment, Cervantes és considerat oriünd d'Alcalá de Henares sense gaires dubtes, per molt que s'hagin denunciat falsificacions al voltant de la documentació que ho sosté.⁵⁵ De fet, Mayans és el primer que en fa una biografia, *La vida de Miguel de Cervantes*, a requesta de l'anglès lord Carteret,⁵⁶ que adjunta a la seva edició d'*El Quixot* del 1738.⁵⁷ Feta poc més de 100 anys després de viure Cervantes, Mayans hi admet no saber ben res de la seva vida i declara construir la biografia a partir de rastres de les seves obres —que pren com a autobiogràfics. Ens ho diu al «Pròleg»:

53 BILBENY, Jordi, «Catalanades, catalanismes i errors de traducció a El Ingenioso Hidalgo Don Quixote de la Mancha», *op. cit.*

54 MURILLO, Pedro, *Geographia historica*, Madrid, 1752, Gabriel Ramirez, «Introducció».
<http://bdh.bne.es/bnearch/detalle/bdh0000000396>

55 LIZCANO ZARCEÑO, Mariano, *Miguel de Cervantes. «Algunas incógnitas sobre su cuna»*, 2010.
<http://www.cclmsevilla.org/web-antigua/publicaciones.htm>

56 MARTÍNEZ MATA, Emilio, *Un cervantista por encargo: Gregorio Mayans y Siscar*, Boletín Asoc. Cervantistas, 2004, I/1. http://cvc.cervantes.es/literatura/cervantistas/boletines/b_1_1/b_1_1_05.pdf

57 CERVANTES SAAVEDRA, Miguel de, *Vida y hechos del Ingenioso Hidalgo Don Quixote de la Mancha*, Londres, 1738, J. y R. Tonson. http://alfama.sim.ucm.es/dioscorides/consulta_libro.asp?ref=B208278&idioma=0

He procurado poner la diligencia a que me obligò tan honroso precepto: i he hallado, que materia que ofrecen las Acciones de Cervantes, es tan poca; i la de sus Escritos tan dilatada, que ha sido menester valerme de las hojas de estos, para encubrir de alguna manera con tan rico i vistoso ropage, la pobreza i desnudèz de aquella Persona dignissima de mejor Siglo.⁵⁸

L'espurna de Jordi Bilbeny a l'hora d'estudiar *El Quixot* ha permès que d'altres curiosos s'hagin sumat a l'anàlisi del seu llenguatge. Així, com ja hem dit anteriorment, Pep Comajuncosa n'ha estudiat les estructures gramaticals més dissonants (segons els erudits coneixedors d'aquesta època) i ha trobat que la simple explicació de la mala traducció del català aclareix punts foscos dels quals els estudiosos no se saben avenir.⁵⁹

Qui escriu aquestes línies, després de llegir *El Quixot* —i gràcies a aquests dos bons precedents—, també va quedar sorprès pel vocabulari i la gramàtica dissonants. En descobrir-hi noves expressions sospitoses que els predecessors no havien vist, vam decidir crear un web⁶⁰ on tothom pogués llegir pel seu compte la primera part d'*El Quixot* (segons la que avui es considera edició *príncipe*), degudament anotada i amb l'afany de rebre i recopilar col·laboracions que assenyalessin més expressions dubtoses. Es tractava d'afegir més ulls a l'anàlisi i fer-ne un sol document: un Quixot anotat amb col·laboració dels lectors. Per a cada expressió sospitosa tractem de recollir-hi la possible explicació catalana (si escau) i l'explicació canònica castellana, per manera de dotar el lector de totes les eines i que en pugui treure les seves pròpies conclusions.

Després de més d'un parell d'anys en funcionament —i diversos col·laboradors—, els centenars d'anotacions inicials amb les quals vam bastir el web s'han convertit en moltes més, fins arribar a gairebé 800 anotacions de sospitosa catalanitat només en aquesta primera part de l'obra. Com és de suposar, algunes no semblen gaire rellevants, com pot ser el cas d'escriure «encantamento» en comptes d'«encantamiento», presents a moltes altres obres aparentment castellanés i, per tant, acadèmicament justificades en castellà. Però, d'altres permeten una anàlisi prou única com per fer-ne trontollar l'originalitat castellana. Pel seu interès metodològic, repassarem algunes de les anotacions recollides.

Un recurs que utilitzem és el de les primeres traduccions conegudes, comptant que potser provenen, ni que sigui parcialment, del text català que suposem perdut. La traducció anglesa és força valuosa perquè és de 1612, de poc després de la suposada publicació castellana de 1605. Hi ha una certa controvèrsia sobre les circumstàncies d'aquesta traducció i això ha portat alguns autors a pensar que l'original d'*El Quixot* és anglès.⁶¹ Anglaterra és el primer país després de la Monarquia Hispànica que es fa un bon ressò d'aquesta obra. Per exemple, trobem una cita en una carta anglesa de 1606: «In place of it I send you Don Quixot's challenge, which is translated into all languages

58 *Ibidem*, p. iv.

59 COMAJUNCOSA, Pep, «La influència de la llengua catalana a les obres de Cervantes: una explicació per algunes incorreccions i enigmes encara no aclarits del seu llenguatge», INH, 18 de setembre del 2014. <http://www.inh.cat/articles/La-influencia-de-la-llengua-catalana-a-les-obres-de-Cervantes-una-explicacio-per-algunes-incorreccions-i-enigmes-encara-no-aclarits-del-seu-llenguatge>

60 Web creat: <http://quixot.cat/>

61 CARR, Francis, *Who Wrote Don Quixote?*, Londres, 2004, Xlibris.

Locucions i denúncies de mal castellà

Algunes locucions especials, com aquest «sin daño de barras» que hem mencionat, costen d'entendre a un castellà d'avui en dia, i fins i tot tenen un ús completament restringit a obres d'un interval de poc més de quaranta anys, vora l'entrant del segle XVII. Els diccionaris les solen incloure, ni que sigui amb un segle o dos de retard, però sovint hi trobem explicacions que coixegen per una raó o altra.

Segons la interpretació que proposem, es tracta de frases que delaten la traducció de textos fets passar per originals. Errors de traducció, calcs d'altres llengües, peces que no passarien desapercebudes al lector atent. No som els únics que hem notat un fet estrany en aquestes frases: altres veus, sovint anònimes, s'han dedicat a recopilar-les i a assenyalar-les.

Presentarem uns documents que, segons hem pogut recollir, denuncien literalment l'ús d'aquestes frases de diverses maneres. Els primers textos que podem tractar en aquest sentit són dos manuscrits anònims molt semblants. L'un és la *Premática que este año de 1600 se ordenó*, feta pública el 1852 en un recull d'obres de Quevedo⁸⁵ (P1600, a partir d'ara). L'altre és la *Pregmática hecha por un historiador*, publicada en un article per primer cop el 1997⁸⁶ (P1591, a partir d'ara). Aquests textos, que adjuntem transcrits a l'Annex pel seu preuat valor en aquest treball que ens ocupa, prohibeixen bàsicament l'ús de certes frases, aclarint-hi les penes que s'aplicaran en cas de no complir amb la prohibició. El primer text, tal com ja vam analitzar en un article,⁸⁷ va ser erròniament atribuït a Quevedo durant molt de temps, fins que J. Ignacio Díez Fernández⁸⁸ en va posar en dubte l'autoria. El resum dels seus arguments és que les dates aparegudes en el segon manuscrit, anteriors a les del primer, el situarien pel cap baix al 1591 i, segons la biografia canònica de Quevedo, aquest tindria poc més d'onze anys. Tampoc hi ha cap dubte que els dos manuscrits són pràcticament calcats, i el P1600 ha d'haver begut del P1591, o bé tots dos han begut d'una font encara anterior.

85 FERNÁNDEZ-GUERRA Y ORBE, Aureliano, *Obras de don Francisco Quevedo Villegas*, Madrid, 1852, tom primer, a *Biblioteca de Autores Españoles*, tom 23. p. 429. <https://books.google.es/books?id=oOMoUAwmTfoC&pg=PA429>

86 Díez FERNÁNDEZ, J. Ignacio, «Una premática, una genealogia y dos textos de Quevedo», La Perinola, 1, 1997 http://dspace.unav.es/dspace/bitstream/10171/4549/1/08_Diez_Fernandez_Perinola01.pdf

87 BATLLE, Lluís, «Una pragmàtica del segle XVI delata la traducció sistemàtica del català al castellà», INH, 21 d'agost del 2014. <http://www.inh.cat/articles/Una-pragmatica-del-segle-xvi-delata-la-traduccio-sistematica-del-catala-al-castella>

88 Díez FERNÁNDEZ, J. Ignacio, *op. cit.*

La primera atribució a Quevedo es deu al fet que d'ell en coneixem diverses *pragmàtiques* burlesques. Es tracta de textos en forma de lleis que tenien un objectiu clarament satíric, com poden ser la *Premática del tiempo* o la *Premática que han de guardar las hermanas comunes y premática contra las cotorreras*. Per tant, la P1600 va ser interpretada en clau satírica com aquests altres textos de Quevedo. Fins i tot després d'haver-se'n desmentit recentment l'autoria, els estudiosos consideren el text com la primera *pragmática* burlesca, anterior a les *pragmàtiques* burlesques de Quevedo. La coneixença d'aquestes últimes convida a aquesta interpretació, tot considerant els reculls de frases prohibides un simple llistat d'expressions divertides. Per posar-ne un exemple, tot i que el lector pot consultar-ho directament a l'Annex, hi trobem frases com «*alma de cántaro, las de Villadiego, duelos y quebrantos, y de ellos está lleno el infierno, juega el sol antes que sale, sacaré vientre de mal año, etc.*».

Una novetat que aportem en aquest treball és la interpretació literal d'aquestes *pragmàtiques*. Tant interessant ens és el llistat d'expressions com les instruccions. Llegim a les primeres línies de la P1600:

rogamos por cortesia y si es ynportante con ynperio que seis meses despues de dada esta nuestra carta y sedula contando desde el dia que se notificare no usen ni puedan usar de los bocablos y modos de dezir que por essa se les veda y haziendo lo contrario se les agrabaran y daran las penas merecidas y ninguno crea que por gracia ni curiosidad nos emos puesto en semejante trabajo

Si mirem el paral·lel de la P1591:

Ay cartas con las quales no sólo tienen co[r]ronpido el language, cansado a todo el mundo, al qual rogamos por cortesia, y si no uastere le mandamos por imperio, que, dentro de seis meses contados desde el día questa nuestra premática uniere a su notiçia, no usen ni puedan usar de los bocablos y cossas que aquí se prohibuieren porque, haçiendo lo contrario, se les pondrán y darán las penas mereçidas.

No només és una recomanació, sinó que se'n deriven càstigs en cas d'incompliment. Però quin seria l'objectiu de prohibir aquestes expressions? Simplement polir la llengua? La P1600 ens ho diu més clar:

estará más tratable la gente si huyen estos modos de decir, de suerte que no dén nota de su mudanza de lenguaje, para lo cual damos dos meses de dispensación y para que mejor aprendan á huirlos

Ens fa referència a un canvi de llenguatge que no volen que es noti. Podríem interpretar que no volen que es noti l'aplicació forçada d'aquesta *pragmática* de canvi de vocabulari —per una banda, una mica absurd, perquè precisament s'ha d'aplicar—, o bé podem interpretar que és l'ús de les expressions prohibides que denotava un canvi de llenguatge, de llengua. Aquesta segona interpretació és la que proposem i mirarem de fonamentar.

L'última sentència de la P1600 és especialment aclaridora: «*Tambien por esta prohibimos no culpen los autores, etc.*». Per tant, els autors en llengua castellana serien exempts de qualsevol culpa. Si una *pragmática* de com cal escriure s'aplica a algú que no

Les frases denunciades

Un cop hem vist les pragmàtiques i la interpretació que en proposem, ens cal justificar que les expressions denunciades siguin efectivament traduccions. Recórrer totes les frases d'aquestes obres és una feina ingent i per a tesis especialitzades, però sí que n'ensenyarem unes quantes tan sols per a fonamentar la hipòtesi que suggerim. Si podem mostrar que prou frases de les denunciades són resultat de males traduccions, podrem acceptar la interpretació literal de les pragmàtiques i la raó de ser de tots els textos de denúncia presentats. El mètode que seguirem és, avui en dia, fàcil de dur a terme. Els corpus informatitzats del CORDE i *corpusdelespanol.org*, així com els cercadors de llibres digitalitzats com Google Books, ens permeten cercar frases en el cos literari castellà dels primers textos fins a finals del segle xx.

A més de poder veure els contextos d'ús de les frases, també podem veure si es fan servir a gaires obres i en quins anys. Si hi cerquem les frases denunciades, el patró general que trobem és que es fan servir en obres al voltant de l'any 1600 (en un interval de trenta o quaranta anys), es deixen de fer servir durant la resta del segle xvii i no apareixen pràcticament en més obres fins a finals del segle xix. A més de donar pes a la literalitat d'interpretació de les pragmàtiques, per tal com efectivament deixem de trobar les frases als textos, això també ens confirma que les frases no serien genuïnes a la llengua castellana i les trobaríem fossilitzades només en les obres —traduccions, segons la nostra hipòtesi— que ens han perviscut d'aquesta època. Una posició comuna amb què la *Venganza...* ens deia literalment: que les expressions són d'origen foraster, però ja naturalitzades al castellà. Procedim, doncs, a donar exemples concrets dels textos que hem presentat.

No teme ni debe

Troblem aquesta frase denunciada al pròleg del *Cuento de cuentos*, així:

Para dezir que uno es muy malo, dicen, que ni teme, ni deve. Puede aver mayor necesidad, pues solo es bueno el que no teme, ni deve. Haviendo de dezir que ni teme ni paga. Y esto preguntenlo a los Mercaderes, y a todos los que fian.

Efectivament veiem aquesta frase en poc més de vuit obres, algunes de Quevedo mateix i només entre 1590 i 1624, i feta sevir en el sentit denunciat: dit d'algú que és molt dolent. En proposar l'original que hauria donat aquesta mala traducció fàcilment arribem a la forma «no tem ni Déu», on Déu hauria estat confós pel verb deure: «no tem

ni deu». Evidentment, els pocs autors a qui podem atribuir aquesta frase no tenen cap sospita de ser catalans,¹¹⁷ però nosaltres no considerem amb gaire fermesa la informació biogràfica que ens ha arribat d'aquesta època. Veiem, doncs, com la llengua catalana i la hipòtesi de mala traducció al castellà ens donen una explicació senzilla d'una frase feta incomprensible i, com a tal, denunciada. Aquest no és l'únic cas en què la paraula Déu es pot confondre amb altres paraules catalanes. Per exemple, veurem molt estès l'ús de «par diez», «por diez», «juro a diez» en aquesta època. L'argumentació canònica és que es feia servir la paraula «diez» per no dir el nom de Déu en va, tal com en francès es diu «sacré bleu» en comptes de «sacré Dieu», però no ens podem estar de notar que «par diez» també podria ser fruit d'una mala traducció de «per Déu».

Erre que erre

Aquesta la trobem llistada a *El perro y la calentura* (1625) i també al pròleg del *Cuento de cuentos* (1626). En el primer amb la forma «Herre a herre», i en el segon al pròleg «Y para enmendarlo dize, erre erre todo el dia». Veiem, doncs, una diversitat de formes que ja ens indica una mica de confusió en el seu ús, perquè avui ens és més comú sentir «erre que erre». Trobem aquesta frase en menys de deu obres del segle XVII, i cap vegada al segle XVI. Una edició de *El perro y la calentura* del segle XIX¹¹⁸ apunta el significat de la frase «igual sentido de porfiar tercamente, ó de perseverar en una actitud, ó en una tarea», i només suggereix comparar-la amb una expressió semblant feta servir per Juan de Pineda: «estar hecho herre» (segle XVI). L'etimologia d'aquesta frase, segons proposen, la podem resseguir amb la locució recollida al DCVB: «Donar ferro amb ferro: encontrar-se dos gèmits forts, molt enèrgics (Vallès)». Efectivament, si reculem a l'ús de la forma catalana *ferre*¹¹⁹ i considerem l'efa aspirada típica del castellà, del basc i del gascò, arribem fàcilment a «herre á herre», traducció doncs de «ferre ab ferre». La pèrdua de la hac en quasi tots els textos ens despistava per trobar l'etimologia catalana, però per sort *El perro y la calentura* ho ha conservat amb la hac.

Els pocs primers usos de l'expressió en castellà, a la primera meitat del segle XVII, encaixen bé amb la frase catalana; trobem usos principalment en plural entre enfrontats o bé referents a una batalla, amb clara referència al ferro, per exemple en un text que sembla que hagi perdut les hacs:¹²⁰

Los medicos han de errar
de alguna suerte las curas
i pues siempre andan erradas,
deben de curar sus mulas
Este, que Doctor Tudesco,

117 Jerónimo de Contreras (1565), Fray Alonso de Cabrera (1598), Juan de la Cerda (1599), Diego de la Vega (1604), etc.

118 RODRÍGUEZ MARÍN, Francisco, *Obras de Pedro Espinosa*, Madrid, 1909, p. 165.
<https://archive.org/details/obrasepsi00espi>

119 Marià Grandia fins i tot considera que cal evitar la forma *ferro*: GRANDIA, Marià, *Gramàtica etimològica catalana*, Barcelona, 1901, p. 435.
<https://archive.org/stream/gramaticaetim#page/n485/mode/2up>

120 QUEVEDO, Francisco de, *El parnaso español*, Madrid, 1668, romanç LXXIV, p. 457.
<https://books.google.es/books?id=TmbPteE3KPoC&lpq=PA457>

Fonètica i ortografia

Un cop hem vist que amb la fraseologia podem establir sospites serioses de traducció, val la pena tenir també en consideració la fonètica del castellà del Segle d'Or. Evidentment no tenim enregistraments de com es parlava, però hi ha diversos recursos a l'abast per resseguir aquesta pronúncia. Primer de tot, tenim els textos de l'època que ens descriuen com es pronuncia, com s'escriu (l'ortografia), les vacil·lacions ortogràfiques que ens permeten deduir quins sons es confonien i, per últim, el relat de la història que ens diu quines cultures influeixen quines altres. Aquests elements, combinats amb lògica d'evolució lingüística, permeten reconstruir els parlars de diferents èpoques. La relació entre la fonètica i el relat de la història és el que més ens interessa, en aquest cas.

Com en tot estudi del passat espanyol, trobem incoherències entre alguns textos i el relat canònic. Aquest últim no deixa de ser un compromís per intentar explicar, de la millor manera possible, les evidències per més estranyes que siguin. Però, no sempre trobarem un relat canònic complet i convincent. Per exemple, en textos medievals castellans, trobem el cas de l'*apòcope extrema*. És un fenomen de pèrdua de la vocal final, documentat només entre els segles XII i XIII. En comptes de *noche*, trobem *noch*, i en comptes de *nueve*, trobem *nuef*. Els estudiosos noten que aquest fenomen aparegut del no res també desapareix sobtadament vora 1276, i no queda clar ni d'on va venir ni com va marxar, ni si va ser un fenomen només escrit o si reflectia cap parla.¹⁴⁵

El cas que més ens interessa per a l'època que ens ocupa és l'anomenat *reajustament de sibilants*. Entre els segles XVI i XVII el castellà adquireix els sons avui característics de jota /x/ i zeta /θ/. Abans d'aquest *reajustament*, aquestes es pronunciaven com en portuguès o en català /ʒ/ pel cas de la j, com la xeix (/ʃ/) en cas de la x, i com la ç o z catalana (/ts/ o /tz/) en cas de la z. Mentre que el primer sembla ser un canvi gros, però esdevingut arreu del territori castellanoparlant, l'altre té certes variacions especialment en el castellà d'Andalusia, Canàries i Amèrica.

Aquest fenomen és acceptat perquè així ho reflecteixen les evidències textuais, però no és del tot entès. Hi ha divergències greus d'opinió entre la durada d'aquest reajustament i les raons que el van produir. Si ens cenyim al textos que ens descriuen la llengua, trobem contradiccions disperses de zones i èpoques. Això vol dir que dos autors poden descriure completament diferent la situació fonètica en una vila en un període ben curt, o descriure-la igual en documents separats per una colla d'anys. I encara ens costarà més

145 https://es.wikipedia.org/wiki/Apócope_en_castellano Consultat el 15 de juliol del 2016.

d'acceptar aquest canvi si no el trobem present, ni mica, en cap de les llengües veïnes de la península, quan feia cent anys que totes patien una política homogeneïtzadora i castellanitzant. Un estudi actual ho resumeix així:

Las pocas noticias de los gramáticos sobre este proceso hace difícil determinar de manera exacta el momento en que la velaridad [de j i x] triunfa como norma y desaparece la realización palatal. A la luz de los testimonios de los tratadistas, parece que a lo largo del siglo XVI dominó la realización palatal y que sólo hacia finales de esa centuria asoman los primeros indicios de velarización. En el siglo XVII el paso [j] > [x] ya se habría producido y, tras un período más o menos largo de convivencia de las articulaciones palatal y velar, el sonido moderno [x] se habría generalizado.¹⁴⁶

És ben sabut que en català aquest so de jota velar sempre s'ha imitat parlant i escrivint amb /k/, com veiem per exemple al *Paper graciós* d'en Carles Ros, de 1748,¹⁴⁷ on fa servir «quenio», «spequito», «pácaro enchaulat» (una dualitat peculiar), «muqeres», etc. Costa doncs d'imaginar un canvi tan gros només en l'àmbit d'una corona, en dates tan tardanes (segles XVI-XVII), i que només afectés, netament, una de les seves llengües.

Nosaltres posem en dubte l'autenticitat de certs textos castellans del Segle d'Or i això pot ajudar a construir un relat més còmode de la fonètica castellana. Però, si com la majoria d'estudiosos, prenem els textos per autèntics, només queda tenir alguns autors per mentiders. La tendència acadèmica és de dilatar al màxim, fins a més d'un segle, aquest període de *reajustament*. En canvi, si confiem en les afirmacions de la majoria d'autors d'aquesta època, ho podríem reduir a uns deu o vint anys, i això seria impossible d'acceptar per cap procés natural de la llengua. És per això que és acadèmicament estesa la noció que els autors que deien descriure la llengua no estaven descrivint la llengua del moment, sinó com ells voldrien que fos, amb una especial voluntat de recuperar sons que ja haurien estat perduts. Aquesta és, doncs, l'explicació canònica que aquest *reajustament* sembli produir-se de manera tan tardana i tan brusca. A partir d'un moment, els autors deixarien d'intentar imposar una pronúncia medieval i passarien a descriure la que sí que han sentit tota la vida.

Ens sembla interessant recuperar alguns testimonis que ens assegurin que, durant pràcticament tot el Segle d'Or, la fonètica i l'ortografia d'aquestes sibilants van ser, dit ras i curt, com la catalana. L'època d'esplendor cultural, doncs, no s'hauria produït amb el cos fonètic castellà que coneixem avui, sinó amb un de català o de portuguès.

Per dur a terme aquest estudi ens hem servit d'un conjunt gros d'obres que descriuen la fonètica relacionada amb aquest reajustament. La bibliografia és de desenes d'obres, però intentarem reduir-ho a les mencions més interessants. Podem començar per l'Antoni Puigblanch, que al seu *Opúsculos Gramatico-Satíricos* de 1828 ens resumeix el cas:

Mucho convendría, afin de subvenir a esta pérdida de articulaciones dentales, que en las escuelas de primeras letras se leyesen extractos de autores castellanos de los reinados de Felipe II, III i IV con la pronunciacion de entonces en las citadas consonantes, que era la que he dicho lemosina, o francesa, o sea portuguesa, o italiana,

146 BLANCO, Marta, *Aproximación a la cronología de las transformaciones funcionales de labiales y sibilantes del español*. Santiago de Compostela, 2006, Universidade de Santiago de Compostela, p. 85.

147 ROS, Carles (suposat), *op. cit.*

Espanyol

Hi ha un altre component que ens pot fer ballar el cap quan analitzem textos d'aquesta època, sobretot els estrangers: la denominació *llengua espanyola*. Avui ens pot semblar que refereix inequívocament la castellana, però si ens situem al segle XVI, cal prendre-ho amb mesura.

Ja hem comentat com Carles Ortiz treu la conclusió que la traducció italiana del *Tirant* «Di lingua Spagnola nello idioma nostro» fa referència a l'original català, malgrat que la majoria d'erudits fins al segle XVIII diguessin que era traducció de l'edició castellana. Quan Isabel d'Este es refereix al *Tirant* per «libro spagnolo» o «in spagnolo», també s'hauria referit a la llengua catalana.¹⁶⁸

Podem afegir la citació valuosa de Sebastian Münster, trobada per Ivan Giménez, a la *Cosmographiæ universalis*, quan hi parla de Sardenya:

Sunt autem duæ præcipuæ in ea insula linguæ, una qua utuntur in civitatibus, & altera qua extra civitates. Oppidani loquuntur ferè lingua Hispanica, Tarraconensi seu Catalana, quam didicerunt ab Hispanis, qui, quinque magistratum in eisdem gerunt civitatibus: alij verò genuinam retinent Sardorum linguam.¹⁶⁹

[Traducció d'en Francesc Magrinyà] Altrament, hi ha dues llengües principals en aquesta illa: una que s'empra a les ciutats i l'altra fora de les ciutats. Uns ciutadans parlen generalment en llengua hispànica, tarraconense o catalana, llengua que han après dels hispans que s'encarreguen dels càrrecs públics a les mateixes ciutats. Uns altres mantenen la genuïna llengua dels sards.

Una altra vegada, la llengua espanyola és la catalana. I per tal com l'anomena, potser és la parlada a tota la província romana de la Tarraconense. Trobem una definició totalment contraposada al *Util y breve institution* de 1555, editat a Lovaina:

Esta lengua de la qual damos aqui preçeptos, se llama Hespañola: llamalle assi, non porque en toda Hespaña se hable una sola lengua, que sea universal à todos los habitadores della, porque ay otras muchas lenguas: sino, porque la mayor parte de Hespaña la habla. La qual de poco tiempo aca ha florescido, y se ha pulido por muchos escritos. Ciertamente esta lengua lengua propriamente se deve llamar Castellana, porque es propia a la nacion que llaman Castellana, que los Romanos

168 ORTIZ, CARLES, *op. cit.*

169 MUNSTERO, Sebastian, *Cosmographiæ universalis*, Basilea, 1554, Henrichum Petri, Llibre 6, p. 249. https://books.google.es/books?id=KchYQtg4_NwC&pg=PA249

antiguamente, contaban por Hespaña Tarraconense. Esto baste quanto a la declaracion del vocablo.¹⁷⁰

Ens costa pensar que aquesta *nació castellana* correspongui a l'Espanya Tarraconense, i per tant, l'obra ens sembla sospitosa de ser manipulada. L'obra, per cert, té un pròleg en francès que en tot moment fa referència a la «langue Castellane» i no pas l'espanyola. L'adjectiu *espanyol* s'hi fa servir només al text castellà. D'opinió aparentment contrària és, respecte dels escriptors, la *Gramática de la lengua vulgar de España*, anònima de Lovaina, de 1559. Ens hi argumenta que la llengua catalana (denominació amb què inclou el provençal) és la més prolífica:

no se han escrito en toda España tantos, tan buenos, i tan sotiles libros en prosa, i metro, como en esta lengua Catalana, tanto que todos los Italianos a una boz dizen, i confiesan, haver sido los Provençales inventores de sus prosas.¹⁷¹

Tot seguit ens parla del castellà, afegint que és anomenat «Lengua Vulgar de España» perquè és la que més s'entén a tot Espanya. Però no es pot estar de queixar-se que alguns anomenin el castellà per *llengua espanyola*:

A esta, que io nombro Vulgar, algunos la llamaron lengua Española, en lo qual, a mi parecer, erraron, pues vemos que en España hai mas de una lengua; i otras mas antiguas, que no es esta, i de mas lustre, por los mas escritores, que han tenido.

Entenem que, per a l'autor, més espanyola és la llengua catalana que no pas la castellana, i denuncia que aquesta denominació comuna de *llengua espanyola* no és merescuda. Podem entendre, doncs, que hi ha alguna altra raó per aquesta designació: per exemple, la pressió política d'identificar el castellà amb el nom *llengua espanyola*. Si tenim aquesta confusió de termes, especialment a l'estranger, potser podem començar a considerar que algunes de les obres que ens descriuen per a l'espanyol una fonètica com la catalana o portuguesa podrien no estar fent referència, en un text original, a la llengua castellana.

L'equivalència entre castellà i espanyol, pel que sembla, podria ser volguda i dirigida des de Castella. Així ho trobem denunciat als *Col·loquis de la insigne ciutat de Tortosa*,¹⁷² de Cristòfor Despuig, datats de 1557:

casi tots los historiògrafos castellans estan en lo mateix de voler nomenar Castella per tot Espanya [...] aquesta província (Catalunya) no sols és Espanya mas és la millor Espanya.¹⁷³

Antoni Simon i Tarrés complementa aquesta denúncia:

d'ençà de mitjan segle XVI, sembla que s'ha arribat a un punt crucial en el llarg procés d'hispanització de Castella, car almenys en importants sectors de la classe

170 ANÒNIM, *Util, y breve institution, para aprender los principios, y fundamentos de la lengua Española*, Lovaina, 1555, Bartholomæi Grauii.

171 ANÒNIM (1559), *op. cit.*

172 No se'n conserva cap còpia que no sigui del segle XVIII o posterior. Per a més detall dels textos conservats, es pot consultar el nostre article: BATLLE, Lluís, «La citació interessada dels "Col·loquis"», 13 de juliol de 2015.

173 MAYOLAS, Pep, *Erasmè i la construcció catalana d'Espanya*, Barcelona, 2014, Llibres de l'Índex, p. 412.

Romanç

Un altre nom que hem vist sovint per parlar de la llengua castellana és el de *romance*. Avui en dia, així és com s'anomenen les llengües considerades filles de la llatina, però si ens referim al sentit estès del segle XVI i XVII, en general es fa servir per contraposició al llatí, equivalent a llengua vulgar. Si un castellà parla de romanç, es referirà al castellà. Si ho fa un francès, es referirà al francès. Si ho fa un català, es referirà al català. El diccionari Torre català-llatí de 1653 ho tradueix així:

Romans llengua vulgar. Vulgaris sermo : vernacula lingua : maternum idioma : materna lingua, patrius sermo : Hispana verba : sermo nostras, verba nostraria.

Romansar, arromansar, ò fer de llati, &c. Català, &c. ò de Català, &c en llati, &c. In sermonem vulgarem vertere quid : ex latino Catalanum facere: Catalanum latinum facere: idioma latinum Gallicum, gallicum latinum facere: Vernaculum idioma, thema in latinum convertere; thesin nostratem latinam reddere.¹⁷⁷

De tota manera, recollirem alguns usos de la paraula romanç en català i en castellà i n'estudiarem la interpretació. Veurem que l'explicació fàcil que hem donat no ens serveix per a tots els casos. Potser el primer xoc el podem trobar a *Del origen y principio de la lengua castellana o Romance, que oy se usa en España*, de Bernardo Aldrete (o Alderete), de 1606. Vegem l'ús de romanç contraposat amb el francès, aparentment també romanç:

En Cataluña, para la conquista de aquel Principado, se ayudaron los Españoles del socorro de Francia, y se dió principio a los Condes de Barcelona, por la qual causa el Romance se mezclò con la lengua Francesa, de que resultò aquella lengua muy semejante, y poco diferente de la de Lenguadoc, ò Narbonense, de donde aquella tiene parece su origen.¹⁷⁸

Si estigués fent servir el nom *romanç* tal com l'ha presentat al títol de la seva obra, no estaria fent referència al català. I si es referís a la llengua vulgar de Catalunya, sembla estrany que no precisi que es refereix al romanç *de Catalunya*. En un altre punt del text

177 TORRA, Petro, *op. cit.*

178 ALDRETE, Bernardo, *Del origen, y principio de la lengua castellana ò romance que oi se usa en España*, Roma, 1606, Carlo Willietto, p. 165. <https://books.google.es/books?id=d3dpAAAAcAAJ&pg=PA165>

—i això ens fa sospitar que el text és adulterat— fa absolutament el contrari, contraposar «romanze» al català, quan fa referència clarament al castellà, tot i parlar de Catalunya:

En Cataluña, y mas en el Reyno de Valencia todos los sermones se hazen en Romanze, el qual saben, y hablan todas las personas que son de alguna suerte, si bien la gente ordinaria usa de la suya natural Catalana, diversa de la nuestra. En las quales partes, si se mira con atencion, se verá el uso de dos lenguas juntas, y como se va introduciendo una, y olvidandose la otra, y si en aquellos Reynos no se admittiera en los Tribunales, y Iuzgados otra lengua que la Castellana, mas en breve se acabara de introducir, pero sin esso va cada dia en crecimiento. Assi passo al principio en la lengua Latina en esta, y otras Provincias.¹⁷⁹

Encara n'hi podem afegir un tros. Recordant les conclusions de Jordi Bilbeny i d'altres companys de l'Institut Nova Història de la descoberta i primera colonització catalanes d'Amèrica, Aldrete ens parla de la llengua de les Índies:

Y quien en esto haze esfuerço, y persevera, justo es que considere, que de su razon se sigue que confessemos, que en Africa, en Oran, y Melilla, y en las Islas Canarias, y de Santo Domingo, y Cuba, y las demás Ciudades de las Indias, donde oy no se habla sino la Castellana, fue vulgar el Romance, y que es la natural de aquellas tierras en tiempos passados, como en los presentes. Pero como esto no se puede dezir, ni afirmar, tampoco lo otro, porque corre la misma razon de mudança de nuevos Imperios, como està dicho.¹⁸⁰

Ens és fàcil d'entendre la presència del català a les Canàries, ja que avui ja sabem per diverses fonts que les Illes Canàries varen ser descobertes i tractades primer pels catalans.¹⁸¹ Però el que volem destacar és que en aquesta última citació l'autor contraposa el romanç amb el castellà, i no cal recalcar que aquesta interpretació confirmaria el que sabem per altres camins: a Amèrica s'hi hauria parlat català i al 1606 ja s'hi parla també castellà. No només castellà, perquè anomena el romanç «natural d'aquelles terres també en temps presents». Intentant trobar-hi una explicació diferent, podríem pensar que per romanç es refereix a la llengua romana, el llatí vulgar, però pel context hauria de ser una referència encara més recent que no pas la colonització d'Amèrica, i s'hauria de veure ben diferenciat del castellà de 1606. De totes maneres, l'avís que ens fa que tot això no es pot dir sembla denunciar que hi ha ordre d'amagar aquesta informació, fet que també ens fa pensar en la confabulació general per esborrar la petjada catalana d'Espanya i d'Amèrica. Veurem més endavant que tenim més sospites que estem davant d'una obra traduïda i mal adaptada al castellà.

Si anem a la *Geographia* del filipí Pedro Murillo, de 1752, veurem que fa servir la paraula *romance* per referir-se exclusivament a la llengua castellana. Fins i tot a mitjan segle XVII encara podem trobar vincles d'aquest mot amb una llengua ben concreta i diferenciada d'altres romàniques. Parlant de les llengües d'Espanya, ens diu que la primera és la basca, la segona és la catalana, i la tercera:

179 *Ibidem*, p. 100.

180 *Ibidem*, p. 167.

181 Diari Ara (font: EFE), 23 de desembre del 2014, «Una moneda prova la presència mallorquina a les Canàries abans de la conquesta castellana». http://www.arabalears.cat/balears/Arqueologia-Canaries-mallorquins_0_1271872960.html

Establiment del castellà a Espanya

Després d'haver resseguit el canvi del significat pel que fa a la llengua d'Espanya, podem resseguir les notícies de l'ús de la llengua castellana. Ens estalviarem de recollir les declaracions que puguin dir que és la llengua que es parlava a Castella. Som conscients de les llengües que ens han perdurat fins avui, com l'asturià, l'aragonès, el gallec, etc. i, per tant, entenem que hi havia d'haver una situació més complexa que no pas la d'una llengua única o —ni tan sols— comuna del regne.

I és que, es podia parlar d'una llengua castellana? Una llengua dels castellans? Ramon Muntaner ens fa veure, a la seva crònica, datada de 1335, que no és pas fàcil:

Daltra part vos meravellaretz duna cosa queus dire, empero si be ho cercats, axiu trobarets, que, dun llenguatge sol, de negunes gents non son tantes, com cathalans; que si volets dir castellans, la dreta Castella poch dura e poca es; quen Castella ha moltes provincies que cascu parla son llenguatge, e son axi departits com cathalans de aragonesos. E si be cathalans e aragonesos son tots de un senyor, la llengua llur es molt departida.¹⁹⁵

Podríem pensar que Ramon Muntaner es refereix als pobles bascos o portuguesos, però sembla que fa referència exclusivament a una llengua, «la llengua llur».

Al segle XV trobem l'arribada de la impremta i el Segle d'Or valencià. En català s'edita la tercera Bíblia en vulgar d'Europa,¹⁹⁶ la societat catalana sembla carregada de lectors i d'escriptors de tota classe social,¹⁹⁷ i és l'època del *Tirant lo Blanc*, *Curial e Güelfa*, les obres d'Eiximenis, Rois de Corella, etc. Les obres impreses en català depassen les castellanques en gran nombre. De tota manera, el primer text imprès de la península seria, segons el parer imperant, castellà: el *Sinoidal de Aguilafuente*, trobat el 1930 i datat per alguns de 1472, tot i que altres investigadors consideren que certes obres de

195 MUNTANER, Ramon, *Chronica, o descripcio dels fets, e hazanyes del inclyt Rey don Jaume Primer*, València, 1558, f. 24r. <https://books.google.es/books?id=VLJBM24ioNcC&pg=PT74>

196 https://ca.wikipedia.org/wiki/Biblia_Valenciana, 16 de setembre de 2016.

197 BILBENY, Jordi, «Els lectors de València i la Nació Catalana al segle XV», INH, 8 de març del 2016. <http://www.inh.cat/articles/Els-lectors-de-Valencia-i-la-Nacio-Catalana-al-segle-xv.-Aproximacio-a-les-bases-socials-de-l-erasmisme-catala>

Barcelona i de València són anteriors.¹⁹⁸ El bisbe de Segòvia hauria fet venir un impressor alemany a la ciutat per imprimir els documents del sínode amb l'innovador mètode de la impremta, que hi estamparia vuit llibres entre 1472 i 1475.

A partir del primer quart del segle XVI veiem un declivi sobtat de la creació i impressió d'obres noves en català. Entre els estudiosos, la versió més estesa històricament ha estat la que ho explica com un canvi natural: la llengua dominant a la cort dels Reis Catòlics seria el castellà i els autors s'hi emmotllarien. Cada cop hi ha més estudis, però, que posen en dubte aquesta moda natural i apunten a una pressió organitzada contra el català.

Si ens remetem a València, Philippe Berger explica al *Libro y lectura en la Valencia del Renacimiento* la imposició del castellà:

Podemos considerar, pues, que entre 1540 y 1550 se abre el período a partir del cual los editores valencianos ya no van a dejar a los autores la facultad de elegir la lengua que prefieren. A partir de esos años la ley del mercado impone el castellano, prácticamente sin discusión.¹⁹⁹

El que Berger anomena «lleï del mercat» podria ser, més aviat, que als editors no se'ls permetés per imperatiu legal vendre llibres en llengua catalana. Però, en tot cas, sembla que hi havia autors que volien publicar en català i no ho podien fer.

La Inquisició treballarà, a partir de mitjans segle XVI, exclusivament en castellà. Francesc Ferrer i Gironès, al seu *Catalanofòbia*,²⁰⁰ ho recull amb dos exemples; el primer és una norma de 1561 que dictava que a totes les dependències de la Inquisició:

se ha de guardar una misma forma y orden de proceder, y en los negocios de la fe todo se procede en lengua castellana

També hi diu que un informe de 1561 de Gaspar Cervantes explicava que:

las informaciones que los dichos comisarios toman, las reciben en lengua catalana, la cual, para acertarla a leer el Inquisidor ha de menester uno y dos años.

I al marge del mateix document, diu que s'hi pot llegir:

En cuanto cabe, no se escriban los procesos en lengua catalana. Que se procure quanto sea posible.

El resultat d'aquesta normativa sembla palesa a la València de 1570, on —com comenta— tots els procediments judicials del Sant Ofici ja es feien en castellà. Això no vol dir que altres documents s'haguessin de fer en castellà, però aquesta castellanització coincideix perfectament amb el pas al castellà pel que fa l'edició d'obres.

198 La *Gramàtica* de Bartomeu Mates, de Barcelona, sembla el candidat barceloní (1468 o 1488) anterior al *Sinoidal*, i les *Obres e trobes en lahors de la Verge Maria* el candidat valencià (1474).

Al contar que a Segòvia, la presència d'impremtes establertes en aquestes dates indicaria, a més, que aquests no serien els primers textos que s'hi van imprimir,

https://ca.wikipedia.org/wiki/Bartomeu_Mates (consultada el 4 de setembre del 2016).

199 BERGER, Philippe, *Libro y lectura en la Valencia del Renacimiento*. València, 1987, Edicions Alfons el Magnànim, 1r volum, p. 332.

200 FERRER I GIRONÈS, Francesc, *op. cit.*

Castellanització del passat peninsular

Hem vist la confusió volguda entre els termes «Espanya» i «Castella» segons les èpoques, així com la patent hostilitat dels organismes de poder contra la llengua catalana a mitjan segle XVI. A mitjan segle XVI queda ben clara la intenció de la monarquia d'unir tota la península sota un sol monarca i, com ja recordava Nebrixa, «siempre la lengua fue compañera del imperio».²¹⁰ El castellà tenia les característiques ideals per ser llengua pont entre portuguesos, aragonesos, gallecs, catalans i, potser també, el parlar dels moros de la península. Aquesta llengua havia de ser, igualment, la que s'ensenyaria a tot Amèrica. És per això que hem endevinat la intenció de l'emperador d'anar establint una nova llengua comuna.

A aquestes alçades ja hem vist, segons els fonaments que hem proveït, exemples d'obres que ens semblen traduïdes sobretot dels inicis del segle XVII. Tanmateix, l'autoritat establiria la llengua castellana només per als textos nous o també en castellà es refarien documents més antics? Veurem més documents que ens faran dubtar de l'autenticitat dels textos castellans anteriors a la imposició de mitjan segle XVI.

De vora 1554 es conserva manuscrit el *Manual de escribientes*, d'Antonio de Torquemada. Entre les ensenyances que hi explica hi trobem el capítol «De las mudanças de la lengua castellana y de los vocablos que se pierden y se ynventan en ella»:

Y así veremos en nuestros tienpos que oy ha treynta o quarenta años no sabíamos ni conoçíamos la y por conjunción, sino a esta letra e, y escrevíamosla entonçes de diversas maneras que agora casi todas se han perdido; y algunas dellas son éstas: [sis lletres dibuixades], y otras muchas otras de que no me acuerdo, que las escrituras antiguas están llenas dellas. Agora ya lo tienen por torpeza y antigualla, y no allaréis hombre, a lo menos de los que no son muy viejos, que escriba ni ponga por conjunción sino la y, como lo veréis a cada paso en todo lo que leyerdes y escriviéredes.²¹¹

210 LEBRISA, Antonio de, *op. cit.*, Pròleg, «Siempre la lengua fue compañera del imperio: y de tal manera lo siguió: que junta mente començaron, crecieron, y florecieron, y despues junta fue la caída de entrambos.»

211 TORQUEMADA, Antonio de, *Manual de escribientes* (~1554), a *Obras Completas I*, Madrid, 2007, Biblioteca Castro (2007). La data de 1554 és interpolada; el manuscrit inclou la data 1574, però és presa per la data d'entrada a la biblioteca.

En català, si mirem la *Crestomatia de la llengua catalana* d'Antoni Bofarull, podem veure com les obres del segle XV són totes amb la conjunció *e*, i les tres obres del segle XVI són amb la conjunció *y*.²¹² I bé, es evident que trenta o quaranta anys abans del text la *y* ja es feia servir força en castellà; per exemple, a la *Celestina* (considerada de finals del segle XV, però que nosaltres datem posterior)²¹³ i a tantes altres. De fet, Antonio de Torquemada també parla de la *Celestina* en aquest manual i, per tant, havia de conèixer que s'hi fa servir precisament la conjunció *y*:

Y en nuestra lengua son tantos que no ay para qué nonbrarlos por autores de obras y cosas de burlas, que aunque açiertan a dezir bien lo que quieren, las materias les quitan la autoridad que se requiere. Como el autor que escrivió el libro de Çelestina, el qual verdaderamente açertó tan bien que ninguno lo podiera hazer mejor si fuera sobre materia más grave

Com ho hem d'interpretar? Si la conjunció *y* és nova el 1554, la *Celestina* castellana potser seria feta prop d'aquest mateix any? O bé l'obra d'Antonio de Torquemada ha estat traduïda del català i feta passar per castellana? Aquest tractat és, potser, de molt abans de 1554? Antonio de Torquemada està molt mal informat de l'ús de la conjunció? En tot cas, la bibliografia que fa sospitar de la catalanitat de la *Celestina* és prou rellevant: les referències geogràfiques, les cartes de Joan Antoni Maians,²¹⁴ les referències de Joan Lluís Vives,²¹⁵ de Gracián, el lèxic, la frase *tomar calças de Villa Diego*,²¹⁶ la primera traducció anglesa, la falsedat de les dates d'impremta dels primers exemplars,²¹⁷ etc.

Tornant al text d'Antonio de Torquemada, després de parlar de la conjunció encara presenta més novetats del castellà del seu temps:

Y de la mesma manera en los verbos. Si no los mudamos o trocamos, siéntese la mudança en muchas partes dellos, porque como dezíamos enseñaríais, dezimos agora enseñaríades; leeríais, leeríades; amaríais, amaríades, cosa que nunca se usó hasta el tiempo presente, ni lo hallaréis escrito en ningún romance antiguo que sea bueno.

Evidentment, aquestes formes es tenen per ben antigues i esteses en castellà, però Antonio de Torquemada ens les presenta com una novetat. Són anàlogues a «ensenyaríeu / ensenyariéts», «llegiríeu / llegiriéts», «estimaríeu / estimariéts», que també trobem

212 BULBENA & TOSELL, Antoni, *Crestomatia de la Llengua Catalana*, Barcelona, 1907, segon volum, p. 248. <https://archive.org/stream/crestomatadela02bulbuoft#page/248/mode/2up>

213 BATLLE, Lluís, «La frase feta “tomar las de Villadiego”», *op. cit.*

214 CARRIL, Rafel, «Bilbeny no va ser el primer: la llarga ombra de la censura als Països Catalans», INH, 5 de setembre del 2013, <http://www.inh.cat/articles/Bilbeny-no-va-ser-el-primer-la-llarga-ombra-de-la-censura-als-Paisos-Catalans>

215 CAPDEVILA, Manel, «L'original català perdut de la Celestina», INH, 1 de maig del 2010. Recull les troballes de Jordi Bilbeny: Joan Lluís Vives s'hi refereix per «nostra lingua scriptisit Celestinam tragicomediam» i Lorenzo Gracián n'anomena l'autor «encubierto aragonés» (1648). <https://www.inh.cat/articles/L'original-catala-perdut-de-la-Celestina>

216 BATLLE, Lluís, «La frase feta “tomar las de Villadiego”», *op. cit.*

217 BATLLE, Lluís, «Les primeres traduccions de *La Celestina* i el sobtat començament de l'obra», INH, 7 d'octubre del 2014. <http://www.inh.cat/articles/Les-primeres-traduccion-de-La-Celestina-i-el-sobtat-comencament-de-l'obra>

Construcció de la llengua castellana

Pel que hem vist fins ara, podem considerar l'existència d'una certa imposició del castellà a la península, per molt que alguns filòlegs insisteixin en l'enamorament sobat pel castellà per part dels autors que abandonen la llengua pròpia. Per què caldrien imposicions, si els autors es passen al castellà de pròpia voluntat (segons el relat corrent)? També, és curiós que l'enamorament sobtat pel castellà s'hagi esdevingut només en els països que han caigut sota el domini castellà, i hagi quedat només ben poc rastre de resistència. Això val tant per a la nació catalana com per a Portugal que, en el cas d'aquest enamorament del castellà, tenen històries quasi paral·leles. Però és al 1500 que comencem a trobar els primers autors portuguesos que escriuen en castellà, molt abans de la incorporació a la Monarquia Hispànica. De tota manera, a la *Carta del bachiller de Arcadia al capitán Salazar y su respuesta*, del segle XVI (segurament de la primera meitat). Hi veiem un rastre de resistència que costa d'explicar. Parlant de llengua, el capità Salazar replica:

Mas vos debéis hacer por imitar á los portugueses, que han hecho ley en que defienden que ninguno hable vocablo castellano ni extranjero, sino solamente en su muyto preçada lengua.²²⁰

No tenim constància de cap prohibició de parlar castellà a Portugal i és interessant que remarqui ni «*castellano ni extranjero*». És veritat que aquest text fa servir un castellà que, entre d'altres raons que comentarem, ens fa sospitar de traducció, i aquí els rols de cada llengua podien ser canviats. En comptes del portuguès, el text original potser parla del català o del castellà, qui sap. Aquesta rèplica que hem vist la fa el capità perquè el batxiller l'havia convidat a refinar la seva llengua, dient-li això següent:

Pues entendiendo retórica, lo que digo, señor capitan, es que entendáis por lo dicho lo que quiero decir, videlicet, que hable la lengua de su tierra, y no la materna, sino la moderna que se habla en Granada desde el año 1492 á esta parte.²²¹

Hi ha molts matisos en aquesta frase. Sembla que hi puguin haver dues llengües a la terra del capità: la seva materna i una altra de moderna establerta a Granada el 1492 (l'any de la seva conquesta). Si aquesta moderna és el castellà, per què no ho diu més explícitament, si és la llengua de la carta mateix? I, en aquest cas, quina llengua seria la materna del capità Salazar? Ha de ser una que comparteixi terra amb el castellà i, per la

220 PAZ Y MÉLIA, A., *op. cit.*, p. 97.

221 *Ibidem*, p. 79.

resposta del capità, no sembla que pugui ser el portuguès. Ens sembla que aquests misteris ens porten, com els altres casos, a un capità que potser publicava en català i se li retreia no escriure en castellà. Però el que més ens interessa és aquesta possible referència al castellà definint-lo com «la llengua moderna que es parla a Granada des de l'any 1492», el de la seva conquesta. Pot ser que la llengua castellana sigui, d'alguna manera, una novetat de vora 1492 o fins i tot de més tard?

Ens cal considerar una nova hipòtesi que ens permeti explicar més bé els documents. Semblaria que a començaments del segle XVI els testimonis ens parlen d'una llengua no gaire fixada que només a la segona meitat del segle anirà agafant forma. El fet que tinguem documents més antics en una llengua castellana força homogènia no vol dir, com anem veient, que aquests documents hagin estat fets a les dates esmentades als textos. Poden haver estat fets més tard, en una reescriptura del passat que hauria convertit el castellà en llengua històrica.

Tenim cap testimoni que faci referència a una llengua imposada, però poc determinada? Ens sembla que sí, i per això aventurem aquesta hipòtesi. Els paràmetres amb els quals s'aniria formant aquesta llengua moderna serien principalment dos: la traducció forçada dels textos antics (en bona part catalans, pensem) i la voluntat de trobar una llengua que plagui al màxim de gent. Per al primer paràmetre podem recordar el pare Miquel Mir quan lloava la capacitat d'invenció d'expressions i paraules dels escriptors del Segle d'Or, com ja hem vist en capítols anteriors.

També, podem recopilar autors del segle XVI que reconeguin la invenció sistemàtica de paraules en castellà. N'hem vist alguns indicis al capítol anterior, però n'hi ha més. Tornarem a fer referència a Antonio de Torquemada i al seu «*de las mudanças de la lengua castellana y de los vocablos que se pierden y se ynventan en ella*». Hi hem vist afirmar la novetat de la conjunció *y* i de conjugacions pretesament antigues i, també, ens parla de les paraules noves i el procés de la seva introducció:

Esta tacha tenemos universalmente todos los de la nación española, y mayormente los castellanos, que somos muy grandes amigos de novedades y ynvençiones. Y así en los trajes, en las cortesías, en las salutaçiones y generalmente en todo lo que hazemos y tratamos tenemos tan poca perseverança que nuestra propia lengua nos enfada, y cada día dexamos unos vocablos y ynventamos otros nuevos, de tal manera que cada çinquenta o sesenta años parece que es otro lenguaje nuevo. [...] Y nosotros, si miramos a los que oy ha dozientos o trezientos años escrivieron algunas obras en nuestra lengua, hallaremos el lenguaje tan diferente del de agora que muchas cosas sacamos por discreçión, y otras por adivinança, y otras ay que no las podemos entender, tan mudada y trocada está la manera de hablar del un tiempo a otro. Y aun esto no nos da tanta causa de podernos maravillar como ver que agora no esperamos que pase tan largo tiempo, porque no se tiene por hombre el que no ynventa algún primor o nueva manera de dezir, que con más justa causa se podría llamar neçedad. Y paréçenos que es muy gran gallardía y curiosidad hablar y escrevir muchas palabras de otros lenguajes, teniendo las propias en el nuestro para dezir lo que queremos. Y sin esto, como he dicho, hazemos vocablos nuevos [... explica els casos de la conjunció *y*, els *-íades*, *-r1-* passat a *-ll-* als verbs, *pero*, *jumento*, *çilianthro*]

El castellà al Principat de Catalunya

Parlarem un moment de la situació sociolingüística del Principat de Catalunya. Per si el monolingüisme reconegut de la majoria de població del segle XIX no fos prou (malgrat la diglòssia en certes classes socials), veurem alguns documents del segle XVII que abonen aquest fet. Del 1636 tenim el *Memorial en defensa de la lengua catalana*, on Dídac Cisteller respon al *Memorial en defensa de la lengua castellana*, de Juan Gómez Adrín (pseudònim d'Alexandre Ros). Aquest últim vol refutar els arguments que el Concili Provincial de 1635 havia donat sobre l'obligatorietat de predicar en llengua catalana, i el primer els hi refuta.²³² Del text d'Alexandre Ros Dídac Cisteller diu:

añade, que siendo los señores Obispos de Cataluña los mas Castellanos, es señal se tiene por capaz su lengua de ser entendida de sus ovejas; la prueba desto no la veo, [...] a nuestro Doctor le queda por provar, que un Obispo Castellano, que no hable el Catalan, predique de suerte, que le perciba el vulgo, como el capitulo ordena; pues se ve ser esto imposible.²³³

Hi explica, també, la raó per la qual a Catalunya hi ha més llibres de devoció en castellà que en català:

respondo primo, que estos libros no se hallan en manos de la plebe, sino de gente entendida, y de estofa, con que aunque estos entendiessen algo del Castellano, no le entenderia el vulgo, y assi no se puede predicar en essa lengua por no ser entendida de la mayor parte; respondo secundo, que se rozan en Cataluña libros de devoción Castellanos, porque no los ay en Catalan por el descuydo de los passados, y vanidad de los presentes, que quitado un Contemptus Mundi en Catalan apenas ay otro libro de devocion en esta lengua, y assi que mucho se rozen estos libros sino ay otros.

Igualment, posa dates a l'arribada de la predicació en castellà al Principat de Catalunya (1586, restant cinquanta anys a 1636):

en el Castellano ay dos cosas, lo exquisito de los vocablos, y la phrasi, y la estrañeza de la lengua, que no milita en nuestro Catalan; quanto y mas que no es tan facil el artizar el Catalan como se imagina, y sino digame, como antes de cinquenta años a esta parte (que solos estos corren que entrò la predicacion Castellana en Cataluña) los Predicadores Catalanes no afeytaron el language, sino por el natural encogimiento desta lengua.

232 SIMON TARRÉS, Antoni, *op. cit.*

233 CISTELLER, Dídac, *Memorial en defensa de la lengua catalana*, Tarragona, 1636, Gabriel Roberto. https://books.google.es/books?id=xP_S3RlBp_cC&pg=PP1

Del Regne de València informa del seu bilingüisme i comuna pronúncia de castellà i català —entenem que mantenint les sibilants catalanes:

Ni tiene oposicion la Catalana con la Castellana, pues ay muchos que divinamente la castellanizan en la pronunciacion, y se vè claro en Valencia donde los mas son bilingues, sin que se hagan estorvo en la pronunciacion las dos lenguas Valenciana, y Castellana.

Es queixa de la imposició del castellà, de manera que fins i tot el Memorial del Bisbe de Tortosa s'ha fet imprimir en castellà, així com també el seu propi *Memorial*:

como queria que el señor Obispo de Tortosa imprimiesse su memorial en Catalan si se havia de presentar a un Concilio, donde los mas de los señores Obispos eran Castellanos, y muchos abades de Aragon, como havia de salir en Catalan memorial que havia de llegar a Roma, y rozarse entre naciones estrañas, lo mismo que digo del del señor Obispo vaya por dicho deste mio.

De les ciutats de Catalunya, ens diu que el castellà no hi és gota estès:

quitada Barcelona en ninguna de las demas poderse llamar comun el Castellano

Fa excepció de Barcelona però després assegura que de cap manera la seva plebs entén el castellà. Retreu a Alexandre Ros que s'inventi que els regnes tenen tots una llengua comuna —una afirmació que apareix reiterada en diverses obres que intenten explicar l'expansió del castellà—, i li enumera molts exemples contraris. De fet, el *Memorial* d'Alexandre Ros no demana pas la imposició del castellà pensant a predicar per als catalans, sinó per als estrangers que hi puguin ser de pas i no sàpiguen català. Poc li importa que en algunes províncies aquesta llengua no s'entengui i en Cisteller li retreu:

pero demosle que la Castellana es lengua comun en toda España, sino es entendida en alguna de sus Provincias del comun importa poco, ni se podra predicar en ella.

També, explica que predicadors valencians anaven a Catalunya predicant-hi en català:

que predicandose en Cataluña en Catalan no vendran a ella los Predicadores estrañeros, ni aun los Valencianos predicandose en su Reyno en Castellano. Respondo, que a los Valencianos no se les harà de mal el predicar en Valenciano, y venir a Cataluña como venian antes que en ella se predicasse en Castellano con ser verdad, que ya en Valencia se predicava en el. Los Padres Lorenço san Juan, y Blanc, y otros Apostolicos varones que oy goza la sagrada Religion de la Compañia de Jesus, Valencianos son, y con todo predicán en Valenciano en Cataluña, y donde el pundonor Ciudadano no lo sufre explican en Valenciano los mandamientos en los pulpitos, por juzgar no son entendidos en Castellano.

Ens sembla que estem davant d'una situació sociolingüística diferent al Principat de Catalunya i al Regne de València. Aquest últim viurà una imposició del castellà de molt abans que afecta pràcticament qualsevol àmbit de la cultura. Al Principat, en canvi, hi ha la discussió al 1636 de si cal predicar-hi en castellà o no, i en cap cas pensant a predicar per als autòctons. Entenem que no hi ha la imposició ferma del castellà i, si els autors volen passar-se al castellà, potser sí que serà per pròpia voluntat —recordem que la

La renaixença del Principat de Catalunya

L'absència de Catalunya als principals relats castellans, francesos i italians dels segles XVI i XVII contrasta amb el país potent i viu que descriu Albert Garcia Espuche.²³⁴ Són els mateixos relats que ens havien fet pensar que a Catalunya no es feia res en absolut; la Castella en crisi havia d'aparèixer amb molta més rellevància als textos. França també havia de ser un estat cabdal, però Garcia Espuche constata i ens recorda la forta immigració occitana cap al Principat. La Itàlia napolitana també havia de ser irrellevant comparada amb el nord, però sabem que el renaixement s'hi desenvolupa quan hi ha la cort catalana. Tot plegat se'ns presenta com una conxorxa documental amb un objectiu clar: fer desaparèixer Catalunya de la història i enaltir els estats moderns.

Presentem una nova hipòtesi per a entendre l'inici d'aquest segle XVII: un Principat de Catalunya on no s'ha imposat el castellà a la impremta (només València el tindria imposat), que es troba en una època de creixement econòmic²³⁵ i que, per tant, té una classe burgesa autòctona que produeix i consumeix literatura. Per a interpretar els textos que trobarem a continuació proposem que al Principat es produeix una nova renaixença per contrarestar l'expansió del castellà (la nova llengua moderna dels regnes hispànics), responsable del detriment de la llengua pròpia dels catalans. Aquesta renaixença donaria obres molt importants i reconegudes arreu del món, però en les derrotes de la Guerra de Separació (encetada per la revolta dels Segadors) s'haurien pogut traduir i reescriure per fer desaparèixer aquesta renaixença i oferir-les a major glòria del castellà. Aquest seria el cas de les obres de les quals n'hem pogut caçar la traducció, com les que ja hem vist als primers capítols d'aquest treball i que ocuparan els anys de 1580 fins a ben entrada la revolta dels Segadors. Hi trobarem els textos avui atribuïts a Lope de Vega, Cervantes, Quevedo, Garcilasso de la Vega, Calderón de la Barca, Góngora, Mateo Alemán (que coneixem retratat amb el mateix escut que els Alemany de Barcelona), etc. Ja hem donat abans un testimoni que pràcticament ens parla de Lope de Vega com autor barceloní. També, hem vist les sobtades edicions prínceps de Quevedo fetes a Girona i fins i tot hi ha qui ha notat que alguns versos de Quevedo semblen calcats d'altres del Rector de Vallfogona.²³⁶ És ben sabut que Lope i Quevedo havien treballat d'inquisidors, i per això ens estimem més fer certa distinció entre les biografies d'aquests noms i els autors de les

234 GARCÍA ESPUCHE, Albert, *op. cit.*

235 *Ibidem.*

236 MESTRE I SUREDA, Bartomeu, «Va plagiar Quevedo al rector de Vallfogona?», INH, 15 de febrer del 2011. <https://www.inh.cat/articles/Va-plagiar-Quevedo-al-rector-de-Vallfogona->

obres. Qui sap si aquests inquisidors s'haurien apropiat de les obres fent-les passar per seves. Per això, en aquest treball, hem intentat seguir un fil el més aïllat possible de les biografies, ja que entenem que aquestes són l'enllaç més fràgil en els casos de traducció i d'apropiació. Que una obra sigui signada per Quevedo o Lope no vol dir que sigui escrita pels inquisidors que actuaven amb aquest mateix nom. No sabem si podem parlar, doncs, d'un Quevedo gironí o d'un Lope de Barcelona, però sí que pensem que els autors de bona part de les seves obres eren d'aquest Principat.

Hem d'agrair molts d'aquests textos que veurem al *Discurso* del pare Miquel Mir, acadèmic de la RAE, que tan perfectament va proveir les pistes per recuperar la catalanitat de les obres. Veurem textos que denunciïn —sorprenentment— una forta pressió social contra la publicació en castellà i la consciència d'un nucli de resistència a aquesta pressió. La interpretació canònica d'aquests testimonis és que hi havia molta pressió per publicar en llatí i no fer-ho en llengua vulgar. Però, veurem que aquest reduccionisme no encaixa del tot amb el contingut dels textos i, per tant, en proposarem una interpretació diferent, més completa, i coherent amb allò que hem vist fins ara.

Farem referència a textos del període 1556-1602, en el qual la llengua castellana viu el seu apogeu de popularitat i nombre de publicacions. Ens agrada com Miquel Mir presenta l'estat de la llengua d'aquest temps:

[...] son conocidas las palabras de uno de los interlocutores en el Diálogo de la lengua escrito por los años de 1540, donde dice que «ya en Italia, así entre damas como caballeros, se tenía por gentileza y galanía saber hablar castellano». «El común de las gentes —decía el Licenciado Villalón— son inclinadas á la dulzura de la lengua castellana, que les aplice mucho y se precian de hablar en ella y el flamenco, el italiano, el francés y aun el alemán se huelgan de lo hablar»; y, porque, añade con razón, «la lengua castellana lo merece todo por su elegancia y copiosidad, que cierto es muy acomodada á bien decir». Es notorio, además, que en Roma y en París había por aquel tiempo estudios públicos donde se enseñaba la lengua española, y que, como ahora tenemos ayos que enseñan á los niños el inglés ó el francés, así los nobles de entonces tenían en sus casas ayos españoles que enseñaban á sus hijos el uso de nuestra lengua. (1)

Era la lengua española la mas común y la más extendida por Europa. En español se hablaba lo mismo en las márgenes del Tíber que en las del Sena y del Danubio; lo mismo en las alegres calles de Nápoles y de Milán que en las brumosas de Gante y de Bruselas. Libros españoles eran dados á la estampa en la mayor parte de las ciudades del mundo civilizado.

[Nota al peu] (1) Así lo atestigua el Maestro Ximénez Patón en el prólogo á su *Eloquencia española en arte*, impresa en Toledo el año de 1604, alegando la *suma del privilegio* concedido en París el año de 1555 á Bartolomé Gravio para poder imprimir, entre otros libros que se leían en las escuelas, un arte para enseñar la lengua española, y copiando los testimonios del editor francés de este arte para demostrar la necesidad que generalmente había entonces de aprender nuestra lengua. [...] ²³⁷

237 MIR, Miguel, *Causas de la perfección de la lengua castellana en el siglo de oro de nuestra literatura*, Madrid, 1902, Hijos de M. G. Hernández, p. 76.

L'encaix en el relat històric

En aquest treball hem intentat bastir un camí lingüístic i lògic que ens porta a manifestar que bona part de les obres del Segle d'Or castellà són traduïdes. Hem vist diversos testimonis clarament adulterats que confonen les llengües de la península i l'estat de la seva literatura. La llengua de Castella, tal com l'entendem avui, podria ser el resultat d'una operació dirigida des de la cort, que hauria reescrit el passat literari peninsular bastint-lo d'un incomprensible domini castellà. Per tant, ens cal trobar un relat històric coherent on aquests fets hi encaixin, prescindint del vell recurs de prendre els textos que hem vist per exageracions, errors i desvaris dels seus autors.

L'encaix el podem trobar en algunes de les reconstruccions històriques que han sorgit aquests últims anys. No trobem l'autoria catalana del *Tirant...* fins pràcticament el segle XVIII, quan Nicolás Antonio l'afegeix al seu catàleg de la biblioteca de Roma el 1696. De la Grècia catalana del segle XIV amb prou feines se'n sabia gaire res fins a la ingent feina feta per Antoni Rubió i Lluch encetada a finals del segle XIX.²⁵⁹ La rebuda dels reis a Cristòfor Colom a Barcelona, tornant del primer viatge, va ser posada en dubte pels historiadors moderns fins a la publicació de l'estudi d'Antonio Rumeu de Armas el 1944.²⁶⁰ La preparació del segon viatge a Barcelona només s'ha dit, en cas dels acadèmics, amb la boca ben petita, si és que no s'ha amagat directament.²⁶¹ La història de Bernat Boades²⁶² és tinguda per fantasiosa, però sembla que certs documents castellans s'expliquen només amb aquest relat suposadament fals.²⁶³ El 1998 Albert Garcia Espuche va demostrar la bonança i el creixement de Catalunya des de la segona meitat

259 A les consideracions de *Catalunya a Grecia* (Barcelona, 1906), Antoni Rubió i Lluch se'n fa creus: «Ni un esforç s'ha fet, ni una investigació més o menys afortunada s'ha dirigit, pera esbrinar punt per punt els secrets d'heroisme meravellosos de la conquesta d'Orient per les nostres armes, tant digna d'admiració com les immortals expedicions de les Creuades. Vergonya fa dir-ho: les lletres catalanes no han teixit encara les garlandes de llorer que justament demanen semblants triomfs. L'epopeia de Catalunya no ha trobat encara l seu Homer».

260 RUMEU DE ARMAS, Antonio, *Colón en Barcelona*, Sevilla, 1944, CSIC.

261 La preparació del viatge es fa a Barcelona i només es fa una aturada de dos dies a Cadis, gràcies a la qual molts autors només parlen de la sortida de Cadis.

262 L'any 1675 Joan Gaspar Roig i Jalpí diu haver trobat una crònica inèdita del segle XV de Bernat Boades: el *Llibre dels feyts d'armes de Catalunya*.

263 LASERRADA, Xavier, «La Catalunya extremeña», INH, 13 de gener de 2015.
<https://www.inh.cat/articles/La-Catalunya-extremenya>

del segle XVI i durant un segle, període que fins llavors es declarava de decadència econòmica.²⁶⁴ Potser som, doncs, a una passa d'establir que tampoc no hi va haver decadència cultural en català entre el final del segle XVI i mitjan segle XVII.

Els investigadors de l'Institut Nova Història recopilen cada cop més exemples de gestes catalanes que han estat atribuïdes a d'altres nacions, tant amb proves historiològiques que apunten a una catalanitat original com amb proves que desmenteixen la fermesa del relat oficial. La presència d'un control d'impremta i d'arxius per part dels enemics històrics dels catalans fan pensar que la intenció hi era (com apunta també Joan Cassola)²⁶⁵ i només resta en dubte l'abast de tal operació. La literatura seria un flanc més d'aquest furt generalitzat de la història de la nació catalana i permetria explicar els exemples que hem recopilat i presentat en aquest treball.

Anant al cas concret de la Castella del segle XVI, podem dubtar de la seva força de mercat literari en potència. Encara que erudits com Pierre Vilar estiguin satisfets d'interpretar que Castella tenia una densitat de població més del doble que no pas la nació catalana al 1500²⁶⁶ (situació que es devia invertir, considera, al segle XVI), ens sembla més versemblant el relat d'un Regne de Castella desert. Pep Mayolas ho fonamenta en l'article «Castella, el regne més pobre d'Europa a final del segle XV».²⁶⁷ Aquesta Castella seria, afortunadament, objecte de repoblacions en la nova llengua comuna, qui sap si a canvi d'*hidalguías* (exempcions d'impostos i viles franques, comunes en els repoblaments catalans) i títols nobiliaris. I del segle XVI només sabem que Castella va empitjorar econòmicament i, també, en nombre de població; Pep Mayolas ho ha argumentat a bastament:²⁶⁸

Així, Castella ve de ser el regne més pobre d'Europa el 1475 i a les Corts de 1527 els procuradors de les ciutats no podien pagar el subsidi «perquè el regne era pobre». No es veu la data d'apogeu de la riquesa castellana, però —en cas d'existir— hauria d'estar entre 1527, i 1550, si ja ens situen la gran recessió sevillana als anys 50, i el punt crític al 1554, any en què Felip II arriba al poder, en proclamar-se rei de Nàpols i monarca consort d'Anglaterra. L'any 1557 es declara la primera suspensió de pagaments de la monarquia espanyola.

[...] El «1602, davant les peticions reials de nous impostos, les Corts notificaren al rei que el país estava arruïnat i ja no podia pagar més: “Castella està despoblada, es veu a les seves aldees, on hi ha tanta manca de gent, tan necessària per al conreu, que infinits llocs de cent cases s'han reduït a menys de deu i d'altres a cap” [...] Paradoxalment, [...] els antics regnes mediterranis, gràcies a la seva autonomia fiscal i monetària, evitaren les grans commocions financeres de la decadència»

264 GARCÍA ESPUCHE, Albert, *op. cit.*

265 CASSOLA, Joan, «El mètode lul·lià aplicat a la història», INH, 9 de maig de 2017.

<https://www.inh.cat/articulos/El-metode-lul-lia-aplicat-a-la-historia>

266 Teoria estesa i compartida també a la viquipèdia:

https://es.wikipedia.org/wiki/Evoluci3n_de_la_poblaci3n_espa3ola_en_la_3poca_precensal#Edad_Moderna

267 MAYOLAS, Pep, «Castella, el regne més pobre d'Europa a final del segle XV», INH, 14 de maig del 2012. <http://www.inh.cat/articulos/Castella,-el-regne-mes-pobre-d'Europa-a-final-del-segle-xv>

268 MAYOLAS, Pep, *València capital de les Espanyes i seu dels Reis Catòlics*, Barcelona, 2016, Llibres de l'Índex, pp. 35-41.

La llengua catalana moderna

Pràcticament, és durant la Renaixença del segle XIX quan veiem ressorgir la nostra llengua amb nova literatura i comencem a tenir nous diccionaris i propostes de gramàtica. La manca de textos catalans resultat d'aquest probable furt literari de tres segles ens ha fet desconèixer dos fenòmens molt importants de l'evolució de la nostra llengua: l'avenç de dignificació i d'embelliment que haurien aconseguit els escriptors de la renaixença que hem proposat del tombant de segle XVI i la influència de la nombrosa immigració occitana al Principat en aquesta mateixa època de bonança. Dos fenòmens que, sense dubte, hem de relacionar i que potser no podrem estudiar mai prou bé si n'hem perdut els textos. Però, sí que hem de pensar com pot haver-se produït el fenomen de la Renaixença (del XIX) sense gaire literatura precedent. Què és el que va mantenir la unitat de la llengua i la pròpia consciència nacional durant aquests segles? Per a nosaltres, la literatura en paper va ser destruïda o traduïda, i entre les últimes obres notables que haurien d'haver existit i la Renaixença del segle XIX no han passat pas tres-cents anys. Marinela Garcia Sempere i Alexander Wilkinson testimonien «a partir de 1500 l'absència d'obres originals en català d'una certa importància» i expliquen la Renaixença amb això únic que poden:

Després del declivi literari del 1500, la continuïtat de l'activitat editorial en català (abecedaris, catecismes, llibres de pietat, rituals, edicions dels clàssics, goigs, versos satírics, cançons populars, etc.) va garantir, almenys, una certa consciència i unitat lingüística i uns models cultes de llengua sense els quals no es podria explicar la Renaixença.²⁸⁵

De fet, no hi ha indicadors de decadència de consum cultural al Principat (els ciutadans llegien i anaven a teatre) i, com sabem, hi ha un important segle de bonança econòmica. Només manca el rastre d'alguna publicació literària notable d'autors catalans. Manuel Peña Díaz i Jordi Rubió consideren que «no existió una decadència cultural catalana; al menys para el caso barcelonés, la producció editorial y la posesión de libros en bibliotecas privadas apoyan esta constatación»²⁸⁶ i, entre els acadèmics, la hipòtesi més

285 GARCIA SEMPERE, Marinela; WILKINSON, Alexander, «La producció impresa en català dels ss. XV i XVI: observacions sobre la història de la impremta a través de l'estudi dels catàlegs», *Caplletra, Revista Internacional de Filologia*, 2011, núm. 51, <http://roderic.uv.es/handle/10550/48442>

286 PEÑA DÍAZ, Manuel, *El laberinto de los libros. Historia cultural de la Barcelona del Quinientos*, Madrid, 1997, Fundación Germán Sánchez Ruipérez, p. 68.

https://www.academia.edu/1362498/El_labirinto_de_los_libros._Historia_cultural_de_la_Barcelona_del_Quinientos_FGSR_1997

estesa per a explicar aquesta situació de la literatura catalana és una sobtada estima per la llengua castellana i l'abandonament de la pròpia. Això no explica, però, la reduïda presència de llibres en castellà d'autors catalans i, també, entra en contradicció amb la bona conservació d'una identitat nacional que resistiria en la mesura dels possibles les guerres de Separació, de Successió i la seva postguerra, amb la gran revifalla literària i nacional del segle XIX, ben lligada a la pròpia llengua catalana.

El buit històric és pràcticament impossible d'emplenar amb els textos conservats per seguir el rastre a l'evolució de la llengua, però sembla que la tendència general en la normalització de la llengua catalana ha estat prendre com a últims referents els escriptors del segle XV, majoritàriament valencians, i atribuir a una potent influència castellana qualsevol allunyament d'aquests textos base. Així denunciava Andreu Bosc al 1628 el mal que feia la imitació del valencià a la resta de terres catalanes:

lo quens ha fet pitjor mal, particular en les terres grans, y populoses, es que tots han volgut, y volen cada dia imitar la llengua Valenciana, en particular en lo mes ques coneix, y usa es posant, y mudant en les demes paraules la vocal à, en, è, si be en moltes es mes propietat, com diem *les nostres sciencies*, y aixi be dels demes, mes polít, y propri, que dir *las nostras sciencias*.²⁸⁷

En la formació dels diccionaris i de les gramàtiques normatives del segle XX s'escolliran dels dialectes catalans només les formes més allunyades del castellà. Les formes coincidents seran tractades de castellanismes, sota la suposició d'una llengua castellana genuïna i enlluernadora, de la que fins els catalans més poc lletrats han adoptat molt de vocabulari. D'aquesta actitud —condicionada pel relat històric imperant sota les armes castellanès— en resulta, inevitablement, la constant glorificació de la llengua castellana i l'empobriment de la catalana, tot escampant un gran rebuig de la llengua familiar entre els mateixos catalans i refermant l'oblit i la irrecuperabilitat del nostre passat literari. Deixant a part la ingerència castellana, l'escola —amb la insistència per ensenyar només el català normatiu— i l'autocensura en la transmissió del català familiar posen en risc, cada cop més, la capacitat d'interpretar les nostres lletres i la història de la nostra nació. Com hem vist, amb aquest treball som més partidaris de considerar d'arrel catalana moltes de les formes coincidents, mentre que etimòlegs i diccionaris assenyalen per castellanisme molts mots fets servir entre catalans de fa més de cinc-cents anys.

De la Renaixença només coneixem la *Gramàtica etimològica catalana* de Marià Grandia (autor menystingut per l'acadèmia) que contraresti una mica l'emmirallament del Principat en la literatura valenciana, amb una defensa de l'origen més profund de la llengua catalana, de molt abans que qualsevol presència de romans o àrabs, i denuncia la febre —que devia ser present arreu— de voler fer assemblar el català al llatí. Grandia considera que sí que hi va haver influència llatina, però en cap cas no es tracta d'una llengua filla del llatí. Així ho explica i, alhora, assenyalava l'obstinació dels etimòlegs pel llatí:

No tenim necessitat de provar la influència llatina, perquè tothom la confessa, y més aviat s'exagera que s'escatima. [...]

287 BOSCH, Andreu, *op. cit.*, p. 27.

Resum i conclusions

Hem bastit nombroses hipòtesis, una rere l'altra, que ens permeten recórrer absurditats del Segle d'Or castellà i dotar-les d'un lligam que ens porta a un robatori cultural: un buit literari en llengua catalana, sobretot al Principat de Catalunya. En cas d'haver errat gaire en alguna hipòtesi esperem haver donat les indicacions necessàries, si més no, per a corregir-les amb el mínim esforç possible.

Se'ns presenta un escenari en què una cort reial situada a València portaria més enllà el seu afany de convertir en culta la seva llengua valenciana i, amb la incorporació de tots els regnes peninsulars sota una sola corona, prepararia els fonaments del castellà modern amb elements de tots els pobles. Aquest projecte de nova llengua culta d'estat serà benvingut per la monarquia i serà la llengua propugnada en tots els seus dominis a partir de mitjan segle XVI, tot cercant-ne la uniformització lingüística. Les terres centrals més despoblades de la península i les conquestes americanes seran els primers punts on s'aconseguirà la substitució lingüística. En canvi, la majoria de zones costeres d'Hispania, on es concentrava la població, mantindran la llengua pròpia fins als nostres dies: Portugal, Galícia, Astúries, País Basc, Catalunya, País Valencià —amb excepció de l'Andalusia repoblada per conquesta. El Principat de Catalunya viurà aïllat d'aquesta política espanyola i durant la segona meitat del segle XVI hi respondrà revivint el geni de la llengua catalana antiga, la del poble, lluny dels cultismes llatins propis de l'època: una renaixença literària de la llengua popular arrelada, oposada a la llengua culta arbitrària i forastera. L'aïllament del Principat no podrà resistir les investides del segle XVII i claudicarà, arrasat pels exèrcits francès i espanyol, sota domini castellà. Castella, França i Itàlia aprofitaran l'ocasió per elaborar una narració històrica dels seus imperis tot traduint i prenent les despulles de la nació catalana. Els rastres fonètics inexplicables del Segle d'Or i les traduccions aberrants seran les errades més evidents del furt literari. El procés de conquesta es veurà confirmat amb el Tractat d'Utrecht el 1713. Les glòries del passat d'aquests estats moderns seran fruit del repartiment del botí català. Els Països Catalans d'avui són les restes d'aquests robatoris, amb un ressorgiment inesperat de les cendres al segle XIX, com si es tractés de l'au fènix. El poble català de la terra valenciana és el que ha patit la castellanització de més endins i de més aviat; el Principat i les Balears, els que han patit les guerres i l'eliminació més forts. Rosselló, Sardenya i Nàpols, la substitució cultural més efectiva.

Com s'hauria orquestrat, en detall, aquesta operació de traducció i de destrucció? Com pot ser que hagi estat tan estesa i no hi hagi pràcticament cap rastre documental clar? Amb la lògica sola podem intentar suplir la manca de documents, però això no vol dir que aquesta batalla dialèctica es pugui guanyar mai. Per a molts historiadors la historiografia és molt més potent que la historiologia: la presumpció d'innocència en tota la cadena de conservació de la documentació fins avui, per molt que siguem un país ocupat de fa segles, els prevaldrà per davant de tot. Però, un estat sembla tenir dret a fer qual-sevol barbaritat; això ho demostra la mateixa existència dels estats i dels seus límits, fruit més de guerres i subjugacions que no pas d'acords. La denúncia de llibres carregats de mentides és constant en aquesta època. Aquest és, creiem, el tema principal d'*El Quixot*, on literalment es fa burla de la confiança cega que té el poble llanut —i no només don Quixot— en els llibres autoritzats per a impressió, essent aquests llibres *mentiders*. Aquesta és la posició que hem defensat en un article al respecte,³⁰⁸ i aquesta és l'opinió que trobem també en Alexio Venegas, que diu el 1556:

[...] darian ocasion à que no se ocupassen los Españoles en leer libros necios y mentirosos, de los quales ay tanto numero en España, que no puedo dexar de estar muy maravillado, como los consienten los que tienen cargo en la gobernation.³⁰⁹

Qui sap, fins i tot, si el relat conegut de la Guerra de Separació ens ha arribat net o ha estat adulterat per fer-nos creure un passat fet a mida? Una carta de James Howell, que respon a un desconegut de Madrid que li ha fet arribar notícies, ho fa sospitar:³¹⁰

To Mr. T. Jackson, at Madrid. [...]

You write to me fearful news, touching the revolt of the *Catalan* from *Castile*, of the tragical murdering of the Viceroy, and the burning of his house: Those Mountaineers are mad Lads. I fear the sparkles of this fire will fly further, either to *Portugal*, or to *Sicily* and *Italy*; all which Countries, I observ'd, the *Spaniard* holds, as one would do a *Wolf* by the ear, fearing they should run away ever and anon from him. [...]

Holborn, 3 Mar. 1638.

[Traducció] Al Sr. T. Jackson, a Madrid.

M'escriviu notícies espantoses, referents a la revolta dels catalans respecte a Castella, del tràgic assassinat del virrei, i de la crema de la seva casa: aquests muntanyencs són gent boja. Temo que les guspies d'aquest foc volin més enllà, cap a Portugal, o a Sicília i Itàlia; tots ells països, he observat, els quals l'espanyol té agafats *com hom agafaria un llop per l'orella*, tement que haurien de fugir aviat i per sempre d'ell.

Holborn, 3 de març de 1638.

308 BATLLE, Lluís, El Quixot denuncia les mentides dels llibres d'història, INH, 28 d'abril del 2015. <https://www.inh.cat/articles/-El-Quixot-denuncia-les-mentides-dels-llibres-d-historia>

309 MORALES, Bonaventura de, *op. cit.*

310 JACOBS, Joseph, *The Familiar Letters of James Howell*, Londres, 1892, llibre II, p. 420. <https://archive.org/details/epistolaeoeliano2howeiaala>